

«Цей словник про «їдло» (не їжу, а саме «їдло»!) 1933-го року – це документ неймовірної сили про трагедію народу. Він потрібен як людська пам'ять, як неперебутнє в людській свідомості горе. Цей словник – унікальне явище. Він, крім того, прислужиться для мовознавчих студентських пошуків, для вивчення художньої літератури про голодомор, для виховання школярів у дусі правди й високої моральності» (Із рецензії В. В. Фащенко).

ТАК, ЦЕ БУВ ГЕНОЦИД

У лютому 2003 р. Верховна Рада України визнала голодомор 1932–1933 рр. геноцидом проти українського народу.

Репресивна машина була скерована проти двох прошарків громадянства – українського селянства, яке не хотіло колективізації і чинило їй опір, та української інтелігенції, яка відчула п'янкий запах національної свободи.

Терор ліквідував юридичні і правові норми, скалічив і знищив судову систему, а слідство замінив катуванням і знущанням з людей.

Закон про колоски 1932 року давав «право» арештовувати і висилати мільйони людей, «тройки» виносили – за 10-20 хвилин! – рішення про розстріл сотень, тисяч людей, і вироки виконувалися терміново.

Мети було досягнуто – у душах людей на десятиліття поселився страх, а волю до опору було зламано.

Про голодомор 1932–1933 рр. ми досі знаємо порівняно мало, бо категорично заборонялося про нього не те, що говорити, але навіть згадувати, а пізніше жахлива правда про репресії 1934–1937 рр. відсувала у тінь страшну трагедію українського села. Лихо не оминуло і моїх предків.

Повільно перемагає істина. Але щоразу приймаються нові і нові Закони, які утверджують міжнародні права, які відновлюють зруйновану судову систему, які допомагають людині відчувати, що вона живе у Державі, що починає керуватися Правом, Законом.

Книга «Їдло 33-го» Олекси Різниченка складена на основі свідчень людей, які пережили ті страшні роки. Вона переконливо доводить, що той голодомор був справді геноцидом проти українського народу. І ми, читаючи її, мусимо чітко усвідомлювати, що найголовніше у країні – панування Закону і Права, дотримання в усьому юридичних норм. Тільки це дасть змогу не допускати у майбутньому подібних трагедій.

Сергій КІВАЛОВ,

доктор юридичних наук,
академік АПН України

Я і раніше, з розповідей матері Катерини Сологуб (с. Йосипівка або Людвінка, або Юзефпіль Вільшанського району, Кіровоградщина) та батька Сергія Різнікова (село Різниківка Сіверського району, Донбас) начувався про страви, про їдло 1933-го року. 1947 року я сам смакував макуху і з відразою їв лушпиння картоплі.

Але тільки при читанні Книги-меморіалу «33-ій: Голод. Народна книга-меморіал» (укладачі Володимир Маняк і Лідія Коваленко) мої неясні бажання викристалізувалися у точне хотіння зробити такий словник.

Слово «ЇДЛО» Грінченко дає з наголосом на другому складі і наводить такий приклад: «А Прокіп наче ніч темна ходить і вже тоді ні до їдла, ні до питва, ні до розмови».

Я це слово звик вимовляти, наголошуючи перший склад, бо ж ЇЖА.

Словник цей не є методичним посібником для майбутнього голоду, хоча при бажанні (чи потребі) з нього можна багато чого навчитися аби вижити у складних екстремальних умовах. Він скоріше призначений для розбудження пам'яті тих старших людей, які пам'ятають лише, що «Сталін ціни зменшував».

Тут, саме в цьому словнику, вони побачать справжнє обличчя хрещеного батька мафії, яка захопила 1917р. політичну владу, та й суть самої цієї мафії.

Нам страшний будь-який тероризм, бандитизм. Але наскільки він жахливіший, брутальніший, «беспредельный», коли це бандитизм ДЕРЖАВНИЙ, узаконений, офіційний.

Наказ В. Леніна «Грабууй награбоване!» («Грабь награбленное!») виконувався буквально. Більшовики не задумувалися, що таким чином збільшувалось число грабіжників, що їхня Росія перетворювалась на державу, де при владі стоїть банда, зграя грабіжників чи, як зараз стало модним казати – мафія. Від пересічного бандита людина може знайти захист у міліції, у суду, у держави... А де шукати захисту від державного, імперського бандитизму? Навіть до Бога не могла людина звернутися – усі церкви, собори були спочатку пограбовані (див. таємний лист Леніна до Молотова 19 березня 1922 р., надрукований лише 1990 року в журналі «Известия ЦК КПСС» № 4), а потім знищені, поруйновані, висаджені в повітря динамітом.

Бандити-активісти грабували кожную селянську родину, відбираючи хліб, одяг, хату. Бандити-міліціонери допомагали це коїти. Бандити-судді судили пограбованих, виконуючи накази бандитів-секретарів обкомів, райкомів, яким прямі вказівки давав хрещений батько, головний мафіозі Джугашвілі. Стосунки між цими усіма бандитами описані досить точно геніальним нашим Тарасом Шевченком за сто років до того (у нього замість генсека – цар):

*Дивлюсь, цар підходить
До найстаршого... та в пику
Його як затопить!
Облизався неборака;
Та меншого в пузо –
Аж загуло!., а той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той меншого,
А менший малого,
А той дрібних, а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицах
Та й давай місити
Недобитків православних,
А ті голосити...*

Попоголосила Україна, постогнала. Найлегше було помирати тому, хто шепотів розпухлими губами: «Не знає про це Сталін, от якби знав». Переважній більшості помирати було тяжко – вони знали, хто влаштував цей голод, бо ж чимало збереглося отаких от пісеньок, які народ складав, подихаючи з голоду:

*Сидить Сталін на престолі
Та на скрипку грає.
На Вкраїну хліборобну
Скоса поглядає.
Ой, скрипочка горіхова,
А смичок із рути.
Як заграє, вказівоньки
На Вкраїну чути.
Ой, грав Сталін, ой, грав Сталін –
Став перебирати,
Так обдерли Україну,
Що аж ребра знати.
Ой, грав Сталін, ой, грав Сталін –
Аж струни порвались.
На Вкраїні люди вмерли,
Деякі остались.*

АКАЦІЇ ЦВІТ

32і, 89, 93, 99, 106, 202, 253, 293, 322, 324 330, 37, 339, 349, 359, 362, 364, 382, 404, 409, 428, 432, 454, 463.

Синьорито, акаціє, добрий вечір.

*Я забув, що забув був вас,
але осінь зійшла по плечі.
Осінь, ви і осінній час,
коли стало любити важче,
І солодше любити знов...
Синьорито, колюче щастя,
Хто воно за таке – любов?
Вже б, здавалося, відболіло,
Прогоріло утім вогні,
Ступцювало і душу, й тіло,
Вже б, здалося, нащо мені?
Микола Вінграновський.*

32: ...а коли розцвіла біла акація – ласували її цвітом...

Д. З. Каленик, с. Рижавка, Уманський район, Черкащина.

106: Збирали квітки з АКАЦІЇ, розтирали в макітрі, робили «пампушки». Від них дуже сильно нудило.

І. Д. Барладин, с. Примощанці, Барський район, Вінниччина.

202: З квітів АКАЦІЇ робили муку. Я й тепер не терплю духу квітучої акації.

А. М. Малиночка, с. Топчине, Дніпропетровщина.

253: їли лободу, ЦВІТ АКАЦІЇ, млинці з нього робили. Акації стояли тоді обідрані, аж чорні.

К. К. Ковчинська, с. Стецівка, Звенигородський район, Черкащина.

322: ...пізніше зацвіла АКАЦІЯ, то їли цей цвіт і раділи.

Є. А. Мирець, с. Острів, Рокитнянський район, Київщина.

324: Я назбирала квіту АКАЦІЇ, зілля лободи, і сусідка за зілля для корови дала нам півлітра молока. З акації й лободи мама зробила млинці. І тут Катруся почала жалітися, що їй холодно. (...) «Я не хочу помирати, мамо, я не хочу помирати...». Це були її останні слова.

М. П. Цовбун, с. Ненадиха, Тетіївський район, Київщина.

Всі сторінки подано за книгою-меморіалом «33-ій: ГОЛОДУ», К., 1991 р. Використано також інші книги (дивись у кінці). Вони пронумеровані і посилання на їхні сторінки даються так: 5.61 чи 10.5, що означає книжка під № 5 згідно нумерації, сторінка 61, чи книжка № 10, сторінка 5.

337: див. МИШІ.

359: ...потім зацвіла біла АКАЦІЯ, їли досхочу, до рвоти.

А. М. Найдіна, с. Товста, Городщанський район, Черкащина.

382:?

404: Цвіт білої АКАЦІЇ врятував декого з моїх земляків у Миколаївці-Другій, а декому й спричинив смерть. Видереться квоча людина на дерево і зачепиться одежиною за сучок. Самій звільнитися несила, і рятувати нема кому. Так і висіли до смерті. Цього видовища і сьогодні позбутися не можу.

І. Є. Матвійчук, с. Миколаївка-Друга, Миколаївщина.

409: А коли зацвіла біла АКАЦІЯ, це вже була розкіш.

О. Д. Шевчук, с. Оляніне, Кам'янський район, Черкащина.

428: Коли зацвіла біла АКАЦІЯ, дітлахи, які ще могли вилізти на дерево, обривали той цвіт і поїдали тут же, а потім рвали, складали за пазуху й несли додому батькам.

Г. З. Губенко, с. Макариха, Знам'янський район, Кіровоградщина.

432: ...їли все, що можна і все, що не можна: ЦВІТ АКАЦІЇ сушили, терли і ліпили оладки.

Ф. Безкоровайний, с. Олександрівка, Кіровоградщина.

4. 29: А як зацвіла АКАЦІЯ, ми від неї відірватися не могли.

П. П. Винник, с. Винники, Козельщинський район, Полтавщина.

БАБАКИ

У Грінченковому словнику: БАБАК, ка м. 1) Байбак, сурок. Питав лисицю кум бабак (Глібов). Бабак свиснув. Почалася весна.

228

228: Повилазили БАБАКИ, ховрахи, їжаки, інший дрібний звір. Люди, хто як умів, ловили,

виливали водою, били всю цю звірину і вживали.

І. Д. Дреєв, с. Нижньобаранниківка, Біловодський район, Луганщина.

БАДИЛИННЯ

292: У хаті голодно і холодно. Мама всюди вишукує щось їстівне. Висівки, лушпіння й БАДИЛИННЯ. Чого ми тільки не їмо!

М. Г. Іванченко, с. Гусакове, Звенігородський район, Черкащина.

БАЛАНДА

31,73,88,90, 131, 134, 135, 138,

337,358,383,385,400,401,

425, 479, 520, 522.

31: (Батько) надіявся потроху молоти її (пшеницю) на жорнах і заправляти БАЛАНДУ, яку в наших місцях тоді чомусь називали латуною.

Д. З. Каленик, с. Рижавка, Уманський район, Черкащина.

72–73: Колгосп організував у полі кухню. Люди щоденно працювали на просапці буряків, одержували по черпаку БАЛАНДИ. Кому було мало, робив собі добавку сирію водою і помирав. Моя мама півчерпака приносила нам, дітям. Мама чорніла, пухла, а нас спасала.

М. Я. Кравець, с. Малі Крушлинці, Вінницький район, Вінниччина.

90: Годували коло молотарки БАЛАНДОЮ, таки чудом, як казав бригадир Митро Кобець, сім раз густе і всяким затерте.

Н. Т. Пукас, с. Слободище, Іллінінецький район, Вінниччина.

94: Лише коли пригріло сонце і на колгоспному полі зазеленіли рядки цукрових буряків, почали варити в колгоспі БАЛАНДУ і годувати людей. Нам, дітям, відпускали один черпак, а дорослим, що проривали два рядки, наливали в миску два черпаки.

О. І. Ведибіда, с. Вел. Бушинка, Немирівський район, Вінниччина.

134: В колгоспі у великому котлі варили баланду – на воді зварені висівки, давали черпак (1,5 л) БАЛАНДИ на сім'ю. Я ходила за БАЛАНДОЮ. Мати добавляла туди молока, і це була святкова їжа.

Г. Ф. Борячук, с. Парпурівці, Вінницький район, Вінниччина.

337: див. МИШІ.

383: Треба ж було вишарувати 14 соток, то додатково дадуть черпак густої БАЛАНДИ чи каші.

М. З. Герасименко, с. Полянецьке, Сизранський район, Одещина.

401: До школи ходили не вчитися, а за тим черпаком «БАЛАНДИ». Що було за навчання, як хочеш їсти? Це були не діти, а тільки тінь.

479: Для колгоспу позичково відпустив 2 тонни борошна, з якого для голодуючих в останні, найтяжчі дні перед жнивими варили БАЛАНДУ (так називали страву люди), яка багатьом односельцям дала можливість вижити.

Д. Глущенко, с. Хвощівка, Хорольський район, Полтавщина.

БАЛАНЦІ

522: Марія Козачка з братом Іваном помішалися розумом і також померли з голоду. Люди не могли довго триматися на так званих «БАЛАНЦЯХ», які пекли з берестового і липового листя.

І. Д. Тимошенко, с. Гурбинці, Срібнянський район, Чернігівщина.

БАРАБОЛЯ

20, 29, 53, 71, 76, 88, Див. КАРТОПЛЯ. 90,95, 127

29: У нашій селі Катерина Бурлак жила, вона з 24-го року була, приходиться до мене: «Дай, Ганю, щось поїсти, бо так мучюсь, що вже не можу». Я їй дам одну БАРАБОЛЮ печену, вона мене просить: «Дай, Ганю, ще хоч одну, бо далі не витримаю». І я їй ще дам, з'їсть вона цих п'ять бараболі у мене і ще гірше їсти хоче. І вона з голоду так і померла, не витримала страждань. Моя мати приходиться з поля на обід, а БАРАБОЛЯ в кутку вся пощитана. Питає, де п'ять БАРАБОЛЬ поділось, я їй кажу, що я ту БАРАБОЛЮ з'їла, бо дуже їсти хотіла. Не скажу ніколи, що я віддала жебракам.

Г. П. Щесняк, с. Слобідка-Кальнянська, Деражнянський район, Хмельниччина.

53: Почали ми удвох з десятирічною Катею ходити по полях, збирати суху, гнилу БАРАБОЛЬКУ, а всередині у нас щось боліло, пекло. Ми підемо, а мама ходить по хаті,

плаче: «Ой, хоч би ніхто діток моїх не поїв...»

А. М. Шпичка, с. Добровольське, Цілиноградська обл.

88: От Палажка Куценко боліла шлунком, а їла жом, гнилу бараболю – вижила.

В. І. Швець, с. Китайгород, Ітінецький район, Вінниччина.

95: ...від нього я довідалася, що під Вишневецем (від нас 35 км) померзли БАРАБОЛІ в кагатах і можна йти їх вибирати. Ото я і ходила по ці БАРАБОЛІ, вони висохли і були як порхаки. Я приносила їх додому, молола на жорнах і пекла «паляниці».

Н. А. Джерелейко, с. Щаснівка, Волочинський район, Хмельниччина.

БАРДА

501

501: Пішло в їжу липове листя і БАРДА. Треба дякувати долі, що лютенський спиртзавод з осені переробляв картоплю і залив тією БАРДОЮ три великі ями. До весни вона загушла.

Оцю БАРДУ й продавали людям, з неї пекли ліпеники і тим жили.

М. В. Савченко, с. Лютенька, Гадяцький район, Полтавщина.

БЕВКА

У Грінченковому словнику: БЕВКА, ки, ж. Пойло для скота, собак, болтушка из муки, разведенной в воде.

62, 107

62: Вже коли зовсім розвеснилось, мама зі старшим моїм братом Федею пішли в поле на роботу, там варили БЕВКУ (бевка – це у киплячу воду кидають трошки муки і розкачують, виходить наче ріденький кисіль). А люди були голодні й цій БЕВЦІ раді. Мама з поля приносила в горщечку трошки цієї БЕВКИ для тата.

О. П. Степовий, с. Джулинка, Бершадський район, Вінниччина.

107: ...відкрили колгоспні їдальні, в яких люди одержували в обід миску БЕВКИ...

І. Д. Барладин, с. Примощаниці, Барський район, Вінниччина.

БЕРЕЗОВА КОРА

130

130: У лісових районах умирили менше, бо харчувалися відварами з БЕРЕЗОВОЇ та осикової КОРИ, грибами. В степових районах юшка з лободи людей не спасла.

І. А. Невідомський, с. Новоселиця, Шепетівський район, Хмельниччина..

БЕРЕСТА ЦВІТ, ЛИСТЯ

228, 293, 459, 446

228: З настанням весни людям трохи полегшало – їли ЦВІТ верби та БЕРЕСТА...

І. А. Дреєв, с. Нижньобаранниківка, Біловодський район, Луганщина.

293: їли терте осердя з кукурудзяних качанів. Домішували до нього ЛИСТЯ БЕРЕСТА та липи. Ловили жаб.

293: Я обшморую з БЕРЕСТА на причіпку хати молоде клейке ЛИСТЯ. Обчухрую також з акацій. Мама добавляє до того буряка. Пече небачені коржаники.

М. Г. Іванченко, с. Гусакове, Звенигородський район, Черкащина.

446: Чим далі жить? Давай рвать ЛИСТЯ із БЕРЕСТКІВ, бересткова мука дуже шорстка, непридатна для їжі.

М. Я. Нечипоренко, Білопільський район, Сумщина.

459: Поїли все і макуху, і висівки, і ЛИСТЯ БЕРЕСТКІВ...

Ф. І. Оленченко, с. Шевченкове, Харківщина.

БЛЮВАКИ

.. я зі старшим братом Костем іду в поле, де було наше торішнє картоплище, – збираємо торішню, вимерзлу за зиму, картоплю. Деяка вже геть перемерзла, суха, сам крохмаль. Інша ще гнила, мокра і смердюча. Все йде до торбин.

До тієї гнилизни вдома додаємо вівсяної муки, якої батько десь дістав, заколючемо на воді й печемо млинці. Млинці виходять смердючі, аж дихання перехоплює. Звали ми їх «БЛЮВАКАМИ». Але їли – що вдієш?

М. І. Волинець, с. Іванівка, Коростишівський район, Житомирщина.

БОБИ

76: А я був конюхом старшим і санітаром над усіма. То як привезуть якусь кукурудзу чи там БОБИ... Як є боби, то людина не може померти. Я візьму трохи собі, а все – коням. То так я

рятував своїх дітей. Бо ж не було куди дітися.

М. К. Горобець, с. Івча, Літинський район, Вінниччина.

БОВТАНКА

100

100: До школи ходили не вчитись, а задля того, щоб посьорбати якоїсь БОВТАНКИ рідкої (і за це спасибі). Де там наука полізе в голову, коли шлунок весь час нагадує про себе. Вчитель слідкував, щоб виснаженим дітям давали густішу їжу, бо від рідкої ще більше пухнутимуть.

БОВТУШКА

У Грінченковому словнику нема.

56,219,302

56: Змилувався голова. Дав мені записку, і нас поставили «на довольствіє» у той інтернат. Там були і сироти, і діти живих батьків. «Меню» було щодня одне: мисочка БОВТУШКИ (трохи муки запарено кип'ятком) і тоненький стовпчик хліба, грам 100. Я кажу брату: «Ми тут і БОВТУШКУ їмо, а тато наш хворий і голодний. Давай будемо хліб ховати, носити татові, нам стачить і БОВТУШКИ».

А. Тютюнник, с. Текуча, Уманський район, Черкащина.

299: До роботи на полі заохочували «БОВТУШКОЮ». В окріп засипали борошно, розмішували, і воно розбігалось по горшку дрібнесенькими галушечками. Оскільки житнього чи пшеничного борошна не було, то мололи бурякове насіння, і та порохнява була замість борошна.

302: Настя Мифодюк, наївшись густої бовтушки, теж відійшла на той світ.

Я. П. Мицик, с. Вишнопіль, Тальнівський район, Черкащина.

БРАГА

БРАГА, ги. 1) Род напитка (из просяного солода). 2) Брага, спущенный затор, – им кормят скот.

75, 93, 98, 140, 154, 322, 412, 434, 539

75: Люди почали вмирати, не було що їсти, їли котів, собак, ракушки, БРАГУ з відходів цукрового виробництва.

В. С. Заворотній, с. Чуків, Немирівський район, Вінниччина.

93: Я сам бачив на горі біля немирівської гуральні велику кучугуру качанів кукурудзи, обнесена колючим дротом. З кукурудзи, ячменю гнали горілку, а кругом сиділи виснажені голодом люди, бо вже зовсім опухлі, пили БРАГУ і тут же вмирали.

93: ...пекли з БРАГИ коржі...

О. І. Ведибіда, с. Вел. Бушинка, Немирівський район, Вінниччина.

140: З липи листя сушили, БРАГУ з заводу цідили та пекли млинці.

А. К. Жовта, с. Грабівці, Немирівський район, Вінниччина.

154: Чечельницька гуральня працювала на повну потужність. Гнали спирт із хліба – з проса, ячменю, пшениці, кукурудзи. З дальших сіл ішли люди чорні та опухлі до гуральні. Сідали під дорогу і просили у черепки БРАГИ.

155: І батько почав пити брагу, сказавши: «Якщо я не вмру від браги, то тоді і ви, діти мої, і мама будете пити».

322: Пам'ятаю, як люди йшли в наше подвір'я і мій батько ділив чашкою їм БРАГУ з діжки, привезену із села Стави Кагарлицького району, де була тоді гуральня. У Стави звозили звідусіль ячмінь, овес і переробляли на спирт, а люди кругом мерли від голоду. Наша сім'я вся вціліла, батько мій був ще одноосібник, мав конячку і возика, їздив у стави і купляв там БРАГУ. І так ми тією БРАГОЮ спасалися. Масово йшли люди з відрами на коромислах, виснажені до тієї гуральні. Хто був міцніший, то повертався ще до своїх домівок, а багато не поверталось. Залізе в яму, допадеться пити і погине в тій багнюці не маючи сили вилізти.

І. М. Кисіль, с. Мирівка, Кагарлицький район, Київщина.

412: ...або батько їде до спиртзаводу роздобути БРАГИ, а там люду, – як у вулику бджіл. Вижимали юшку з БРАГИ, а жмих сушили, товкли у ступі і пекли якісь млинці.

М. Г. Ружина-Двойникова, с. Оситне, Новомиргородський район, Кіровоградщина.

434: Щоб урятуватись від голоду, тато пішов кочегаром на спирт-завод. Робочим видавали картку на одержання кількох відер БРАГИ. Це відходи з переробленої кукурудзи або ячменю.

Цією БРАГОЮ годували худобу, її почали їсти й голодні люди. Проціджували, вижимали юшку, а ту половину сушили, товкли в ступі на порошок, який змішували з малясом, і пекли маторженики. Ту БРАГУ хто як міг і чим міг носили відрами. Тато змайстрував возика на двох колесах. На ньому прив'язував мотузками діжечку. Корову навчили ходити в ярмі, в голоблях. І так ми з мамою возили БРАГУ. Як поїдемо, то було три вигоди: самі поп'ємо юшки з відра теплої, корова нахлепчеться, і додому привеземо.

Я пам'ятаю, як з мамою веземо БРАГУ і бачимо: на дорозі і коло возика лежить чоловік і жінка мертві. Видно, вони з іншого села. А коло заводу понаїдалися БРАГИ, й додому не доїхали. Теж везли коровою.

К. Д. Довга, Голованівськ, Кіровоградщина.

539: В Ічнію найжджало дуже багато людей з сіл, щоб добути щось їстівне. Тут була гуральня, до цієї гуральні і сходились люди. З ями, куди зливали БРАГУ, (з осадку дна ями) вилловлювали зерно. Іду зі школи, а поперед мене іде до станції, вірніше не йде, а тягне ноги, старенький дідусь і несе за плечима клунок цього наловленого зерна. Мішок мокрий, крізь мішковину по спині, штанях і чоботях стікає ця бражна рідина...

М. Я. Погорілко, Ічня, Чернігівщина.

БРИНДУШІ, БРАНДУШІ – шафран сітчастий

Після з'їзду колгоспників-ударників, що відбувся в тридцять третьому році в Москві, Макар Посмітний повертався додому тоді, коли у степу уже зазеленіло і з розпареної сонцем землі повилазили жовтогарячі горицвіти та голубувато-білі квітки БРАНДУШІ. По дорозі з Березівки до хутора він зустрічав на толоках страхітливо схудлих, жовтих людей, які падали долі й безсило намагалися виколупати цибулинки БРАНДУШІ, і коли їм це вдавалося, люди жадібно їли ті цибулинки.

«Голод...» – у Макара стискалося серце. Він віз додому порожню торбу, з якої в московському готелі витрусив поцвілий хліб і засохле сало: на з'їзді годували добре. А тут? Стільки ж зерна здали, він – по одинадцять центнерів з гектара. З гектара! І – голод...

Із книги Бориса Дуброва «Призьба Посмітного», Одеса, «Астропринт», 1995р., стор. 18.

БРУНЬКИ

БРУНЬКА, ки. Древесная почка (лиственная).

134,343,357

134: Перша травичка стала й БРУНЬКИ стали їстівними продуктами.

Г. Ф. Борячок, с. Парпурівці, Вінниччина.

343: Нам сьогодні важко це уявити, але люди їли кору дерев, лободу, БРУНЬКИ, бурякове насіння.

М. І. Губрієнко, с. Шевченкове, Звенигородський район, Черкащина.

29: от у липи з'являються БРУНЬКИ, діти з ранку до вечора сидять під липами і на липах, і їдять ті БРУНЬКИ. В нас в селі коло церкви є липи, а більше нема нігде. А БРУНЬКИ з липи мусили б бути добрими.

Г. П. Шесняк, с. Слобідка-Кальнянської, Хмельниччина.

БУЛЬБЛЯНИКИ

135: Ходили і перекопували минулорічне бульбисько і померзлу, гнилу картоплю розминали з теплою водою і пекли БУЛЬБЛЯНИКИ.

М. М. Федорцов, с. Івча, Літинський район, Вінниччина.

БУРДА

У Грінченковому словнику нема. 45, 105, 190, 295, 347, 363, 392, 410, 572

105: В їжу пішли лущайки із картоплі, її висушували, мололи на жорнах (підпільно) і з того борошна, вірніше, темно-коричневої маси, пекли млинці або варили якусь БУРДУ, їсти її було неможливо, але мусили.

І. Д. Барладин, м. Бар, Вінниччина.

190: У школі на той час почали давати гарячі сніданки. БУРДА бурдою, але ж і хліба скибочка була.

К. К. Кулинова, с. Рубанівка, Великопетиський район, Херсонщина.

347: По весні, як накинудись шкідники на цукровий буряк, ми ходили ловити довгоносіка, за літр довгоносіка давали черпак «вирішальника», так називали ту БУРДУ, від слів «третій вирішальний».

О. О. Колісник, с. Стебне, Черкащина.

392: Настав час посівної. Худоба з голоду попропадала, люди теж голодні, знесилені. Всіх виганяли на поле впрягали в плуг, копали землю лопатами в надії, що дадуть черпак якоїсь БУРДИ. Деякі не в силі були робити, падали, їх збирали в окрему групу – біля напису «ледарі».

Л. К. Загребельна, с. Ганнівка, Маловисківський район, Кіровоградщина.

410: Весь час ішли дощі. А люди йшли в поле сапати. Страшні, пухлі, але йшли, бо на полі варили якусь БУРДУ. Що це було, і тепер не знають: чи то чумиза, чи, може, сочевиця, хто його знав? Але то вже була їжа, і люди йшли за нею в поле, сапали буряки. Коли давали з котла їжу, приходив бригадир Драч Андрій, і командував: «Цьому давай густого (це були його родичі), а цьому не давай, бо це ледар». А ця людина не могла вже й ходити.

О. Д. Шевчук, с. Оситняжка, Новомиргородський район, Кіровоградщина.

БУЗИНА

83, 88, 341

83: На Випасі (вулиця) жили дві сестри, Ягнішка й Вікторина, то вони з'їли свого брата Миколу. Коли вже Вікторину забрали і зачинили в пожарню біля сільради, то вона кричала звідти: «Дайте їсти, дайте їсти!» То діти просовували межі дошки їй БУЗИНУ, листя, бур'ян, і вона їла. Тут вона і вмерла.

К. І. Дячшійська, с. Городище, Літинський район, Вінниччина.

88: Скінчилася конина, почав бузину їсти. Об'ївся бузини та й вмер.

В. І. Швець, с. Китайгород, Іллінецький район, Вінниччина.

341: Якось я вижила, їла листя, гнилу картоплю мерзлу, БУЗИНУ.

П. Я. Дяченко, Чапаївка, Монастирищенський район, Черкащина.

БУЗКУ ЦВІТ

454

454: На жорнах мололи жолуді та дубову кору. А потім сушили ЦВІТ акації, БУЗКУ, траву, і господині з усього того пекли «хліб».

І. В. Бугаєвич, Чернігів.

БУРЯК

Буряки рядочками стеляться листочками...

70,75,78,90,91, 139, 158,261,

298, 329, 362, 363, 392, 408, 413, 424, 495

70: ...встала, пішла на роботу, якого колоска нашубрала, а там БУРЯЧКА десь украла, вирвала, з'їла.

Н. Г. Лищук, с. Заливанщина, Калинівський район, Вінниччина.

139: Я тоді працював у радгоспі, нас харчував радгосп. Колгоспникам було гірше, на посівній їм варили цукровий БУРЯК і так харчували. Люди поїдять того БУРЯКУ і помирають. Ідеш полем, так і дивись: там лежать два-три померлих, там два-три.

М. Д. Кирильчук, с. Борщівці, Могилів-Подільський район, Вінниччина.

158: Якось ішли з поля, піднялися вже малесенькі БУРЯЧКИ, було вже на Петра, ми сіли з братом і по одному вириваємо і їмо ті БУРЯЧКИ. Бригадир надійшов і бив нас, що поїдаємо посів.

О. М. Медецька, с. Бирлівка, Бершадський район, Вінниччина.

261: їли БУРЯКИ, хто які діставав – сирі, варені.

Т. К. Микал, с. Пухівка, Броварський район, Київщина.

329: Народ кинувся на радгосп «Філіція» до кагатів за БУРЯКАМИ, та там по них стріляли, а вони лізли, хапали БУРЯКИ, і тут же гризли, несли додому, варили, їли.

Г. Ф. Миронюк, с. Тимошівка, Маньківський район, Черкащина.

408: Недалеко в радгоспі були закопані БУРЯКИ в кагатах. Люди ходили, розгрібали кагати і як худоба гризли ці БУРЯКИ. Сторожі одгонили, але це не допомагало. Тоді сторожі стріляли поверх голів, але голодним було байдуже, вони гризли БУРЯКИ.

У. С. Щербина, с. Оситняжка, Новомиргородський район, Кіровоградщина.

413: ...унесли ті БУРЯКИ мерзлі, в болоті, а баба з печі злізла, взяла пучок соломи і давай обтирати БУРЯК і гризти, те ж саме і я роблю.

Г. І. Чернюк, с. Піщаний Брід, Добровеличківський район, Кіровоградщина.

ВИСАДКИ БУРЯКА

343, 347

347: Поряд була площа ВИСАДКІВ цукрового БУРЯКА. І старші хлопчики бігали туди рвати ті ВИСАДКИ, щоб наїстися. Аж десь узявся на канаві сторож, їх нагнав, вони покидали буряки, а я йду. по рядку і знаходжу буряк. Не відаючи, де він узявся, я зразу накинувся його гризти. Не помітив, що мене наздоганяє вершник, він побачив у моїх руках БУРЯК І став нещадно мене бити, топтати конем, не пам'ятаю, що було далі. Очунявся вночі, наді мною небо. Потім мене наші знайшли...

О. О. Колісник, с. Стебне, Черкащина.

З КВАСУ БУРЯКИ

266: Лежить Вася на полу, стогне. Питаю: «Васю, що в тебе болить?». Каже: «Нічого не болить, та якби оце попоїсти БУРЯЧКА З КВАСУ зраза б устав і побіг». Я бігом додому, з діжки навитягав квашених буряків, приніс: «На, Васю, їж». Він узяв, двома руками, підніс до рота, почав гризти, а потім очі під лоба. Я перелякався, мерщій з хати, мені здалося, що Вася може встати і мене з'їсти. (Вася помер. – О. Р.)

М. Я. Піший, с. Красне, Згурівський район, Київщина.

БУРЯКІВ ЛУШПАЙКИ

201,302,305,407,542

201: А в мене й зараз серце розривається, як згадаю, як у 33 моя чотирирічна сестричка збирала на землі і їла ЛУШПАЙКИ З БУРЯКА.

М. А. Глушич, с. Партизани, Приморський район, Запоріжчина.

БУРЯКИ МЕРЗЛІ

357, 362, 445

357: Холодної зими люди ходили по полях і шукали різні пожитки: МЕРЗЛІ БУРЯКИ, стебла соняшників.

В. К. Золотун, с. Лихачиха, Володарський район, Київщина.

362: А як розтав сніг, то скрізь шукали мерзлу картоплю, буряки.

А. С. Дригота, с. Кадомка, Кагарлицький район, Київщина.

445: Вже коли зійшов із землі сніг, ходили на бурякове поле, де-не-де знаходили невикопаний БУРЯК. Він перемерз, тепер відтанув, став слизький... Але й то – харч.

Я. М. Катченко, х. Тарани, Полтавщина.

БУРЯКІВ НАСІННЯ

85,91,299,343,360

86: Приїхали два дядька на наше обійстя за трупами – п'ять мерців з однієї сім'ї. Закидають на воза. Чую, кажуть про мене: «Заберімо й цього, завеземо заодно в кагати». Я прихопив з собою піввідра БУРЯКОВОГО НАСІННЯ і втік у берег, їв насіння, пасся на люцерні, переховувався в кущах.

П. А. Чешківський, с. Польова Лисіївка, Калинівський район, Вінниччина.

299: Оскільки житнього чи пшеничного борошна не було, то мололи БУРЯКОВЕ НАСІННЯ, і та порохнява була замість муки.

Я. П. Мицик, с. Вишнопіль, Тальнівський район, Черкащина.

360: Дуже доймала нас лобода і луска гречана, а також НА СІННЯ БУРЯКІВ. Не один від них помер.

О. П. Гнатик, с. Ярославка, Вчорайшенський район, Житомирщина.

313: БУРЯЧКІВ ДИКИХ КОРІННЯ весною копали.

М. Я. Ковтун, с. Дениші, Троянівський район, Житомирщина.

БУРЯЧИННЯ МОЛОДЕ

273,491

491: А вже по тому ми їли траву, БУРЯЧИННЯ. Мама робила на буряках, і нас дві дочки допомагали мамі. Нарвемо ЛИСТЯ БУРЯКОВОГО, зваримо і їмо. І так не день, і не два.

А. І. Дудка, с. Устимівка, Зачепилівський район, Харківщина.

БУР'ЯН

БУР'ЯН, ну. Сорная трава. БУР'ЯНЕЦЬ, БУР'ЯНЧИК, БУР'ЯНЮКА.

70,83,85,101, 113,142, 148, 158, 159,

172, 183, 205, 280, 306, 343, 362, 382,

409, 416, 425, 431, 434, 482, 494, 545

70: А прийду додому, мама зварять БУР'ЯН якийсь, самий БУР'ЯН. Переварять і посолять. І жили. Вжили.

Я. Г. Лищук, с. Заливанщина, Калинівський район, Вінниччина.

85: З того дня ми на БУР'ЯНІ паслися. А потім було якесь свято. В школі казав учитель: «Коли скажуть: «Хай живе великий вождь і учитель, рідний наш батько Сталін!» – то вигукуйте тричі: ура! ура! ура!».

Так я і вигукував...

М. М. Горбатюк, с. Вел. Олександрів, Вінковоцький район, Хмельниччина.

142: ...біля скирт соломи метушилися виснажені люди, просівали полову, щоб набрати хоч трохи НАСІННЯ БУР'ЯНІВ.

Н. Є. Карась, с. Коханівка, Шепетівський район, Хмельниччина.

143: Люди, в тому числі моя мати і старший брат, пішли пересівати полову в колгоспних кагатах. Приносили додому по піввідра всякої всячини, НАСІННЯ БУР'ЯНУ з полову, передирали на крупу в жорнах, цю крупу додавали до тертих буряків і пекли вже не кользяники, а звали їх плескачками.

Став наростати БУР'ЯН. Мати цілий день рве той бур'ян, помне в кошелі, якось поріже його і кидає в окріп. Закипить, густоти ніякої, знову кошіль БУР'ЯНУ туди, і так цілий день вариться «борщ», цілий день їмо і цілий день голодні! А в тому «борщі» чого тільки не було – кузки різні, гусінь, мухи, сміття – їли, не придивляючись.

А. М. Кучерук, с. Судацівка, Чуднівський район, Житомирщина.

172: Весною спасав сухий БУР'ЯН, потовчемо на муку, ховрашки.

А. Волочеш, х. Скелька, Межівський район, Дніпропетровщина.

280:1 мама варила трохи м'яса (конина – О. Р.), а то БУР'ЯН, який можна було захопити, де люди не випасли. Бо паслися, як скотина.

Л. А. Сенченко, с. Черепин, Тетіївський район, Київщина.

416: Варю БУР'ЯН, та одне за одним своїх діточок опухлих на кладовище відвожу. Дав нам Бог їх аж чотирнадцятеро, дев'ятеро з голоду померло... Оце везу на тачці двох на кладовище, аж з-за воріт стогне-гука сусідка: ради Бога, та візьми й моє разом поховай, бо я вже не здужаю. Поклала я його зверху. Аж гульк, сусідське розтулило очі й каже мені: «Тітонько, якщо дасте хлібця, я не вмиратиму». Я й не злякалась тоді, й не заплакала, бо сліз не було ні в кого. Ні сліз, ані жалю, ані страху. Довезла їх до ямки, що зранку викопала, поклала на траву і сиділа довго. Колола їхні опухлі тіла голкою, думала, може, ще живі, але крові, далєбі, ні краплини, тільки вода виступала. А коли вже завмер сусідський, я їх трьох поклала боком у мілку ямку і навечно загребла землею. Ось так у селі дівчора майже вся вимерла, бо їхні шлуночки не переварювали БУР'ЯНУ.

Записав це від жінки з Миколаївщини Т. Г. Закало, Кривий Ріг.

431: На бугор ходили БУР'ЯН рвать, бо не було чим топоти. І в БУР'ЯНІ знаходили лахміття й кістки. Значить, людина погинула. БУР'ЯН пасли люди, отак було.

Віра Живого, с. Івано-Благодатне, Кіровоградщина.

482: В дитячому будинку було теж голодно. Ми, як гуси, паслись на подвір'ї, рвали БУР'ЯН і їли його. Дуже часто під парканом дитячого будинку люди залишали своїх маленьких діток, аби тільки спасти їх від голодної смерті.

М. Г. Микитенко, м. Лубни, Полтавщина.

БУЦИКИ

БУЦИК, ка, м. Род лепешка, жареной в масле.

363

363: ...а ще допомагало нам те, що ми, діти, активно вишукували в природі їстівне, бродили по луках, вигонах, рвали цвіт конюшини, інші трави, мати їх висушували, терли на порошок, змішували з горохвianoю мукою і пекли БУЦИКИ (...).

Я приніс прохачеві БУЦИКА, і він жадібно став його ковтати.

__ Спасибі, дитинко... – Проквітнувши останній шматочок, спроквола поволікся на вулицю...

...Я опустив очі – й отетерів: у ямі лежав горілиць той чоловік, котрому вранці я дав шматок БУЦИКА. Широко розкриті скляні очі, розтулений рот, великі жовті зуби...

Мати сплеснули руками, мовили тужно:

– Це ж він наковтався свіжого... Прости мені. Господи, я ж того не хотіла. – Гірко заплакали.

Л. П. Куліш, с. Пуспюварівка на Київщині.

ВАРИВО

Варево, ва, с. 1) Вареная пища. Марєво не варево (не нагодує). 47, 228, 407, 427, 165
47: А мати вдома сушила листя із вишень, пирій молола і готувала ВАРИВО таке.

Д. Л. Сушук, с. Андріяшівка, Бердичівський район, Вінниччина.

228: Недоїдання почалося ще з осені, а справжній голод – з середини зими. Нестачу твердого харчу люди надолужували рідиною, тобто варили різні ВАРИВА з товчених трав, сіна, кукурудзяного стебла та пустих качанів.

І. А. Дреєв, с. Нижньобараниківка, Біловодський район, Луганщина.

407: У колгоспі була кухня, там варили якесь ВАРИВО для тих, хто вже не міг працювати. Дехто, не дійшовши до тої кухні, падав і вже не вставав.

І. Я. Пере́мстувий, с. Єгорівка, Роздильнянський район, Одещина.

427: Добрались ми до якогось села, там мама стала на роботу, за це давали миску якогось ВАРИВА і трохи хліба. І так ми zostались живі.

О. М. Калиберда, с. Первомаївка, Верхньорогачівський район, Херсонщина.

ВЕРБИ ЦВІТ

228, 493

228: З настанням весни людям трохи полегшало – їли ЦВІТ ВЕРБИ та береста...

І. А. Дреєв, Луганщина.

493: Як зацвіла ВЕРБА, почали збирати з неї КАШКУ. Сушили її, потім мама випікала з неї коржі.

Є. М. Радченко, с. Морози, Зіньківський район, Полтавщина.

ВИКА

29, 78, 214

29: ...коло нас був магазин («магазин» по-подільському – це колгоспна комора). Він так був сидньо поставлений, що в підмурку поміж камінням можна було точити ВИКУ (у комору було засипано ВИКУ), і ми по цілих днях під тим магазином сиділи і точили патичками ВИКУ. І та ВИКА ще нас багато виручала.

Ходять люди на роботу, плачуть, їсти нема що, руки і ноги пухнуть. Ну, правління колгоспу рішає варити що-небудь гаряче. І варять ВИЖАНИЙ суп, на полудень люди йдуть з роботи і беруть гарячий суп.

Г. П. Шесняк, с. Слобідка-Кальнянська, Деражнянський район, Хмельниччина.

78: ...з хлібом був такий порядок: якщо доробив до вечора, то одержиш пайку 600 грамів, а якщо дощ перешкодив – то півпайки. Тільки то був не хліб, а якесь чорне місиво з ВИКИ.

Г. К. Підвисоцький, с. Вовчиці, Козятинський район, Вінниччина.

214: Поїхав батько в Брянську область і привіз пуди два ВИКИ й гороху, трошки жита – виміняв на свою солдатську, ще з царських часів, уніформу. Ми неймовірно зраділи. Але виявилось, що змолоти на жорнах це зерно вже не мали сили. Так і варили його цілим, дуже ощадливо. Як не економили, на сім голодних душ стачило ненадовго. І знову – лобода.

О. С. Ковальчук, м. Ружин, Житомирщина.

ВИРАЗКИ

ВИРАЗКА, ки, ж. Ранка, язва. Трудно виразку гоїти, а не уразити. 359

359: Ще бачила, як діти у яслах нігтями розколупували ВИРАЗКИ, а потім їх дерли і їли...

А. М. Найда, с. Товста, Городищенський район, Черкащина.

«ВИРІШАЛЬНИК»

347: так називали ту бурду, від слів «третій ВИРІШАЛЬНИЙ») Див. БУРДА.

ВИСАДКИ БУРЯКІВ

31, 69 Див. ще БУРЯКИ

31: ВИСАДОК, дка, м. Растение, оставленное на семена. Висадки пішли в куші.

31: ...особливо запам'яталась смерть моєї бабусі Лісовенко Ганни. Це була фізично сильна, з міцною статуєю жінка, яка б могла прожити всі сто років. Бувало, як піде по хмиз, весь ліс тріщить і гуде. Будь-яке сухе дерево як очеретинку зламає, а в'язку навантажить, що звичайній людині треба обернутись кілька разів... (її) тіло висохло, як пір'їнка а руки й ноги стали тонкими, як патики. Лежачи на долівці (бо на ліжку вже не могла піднятись) кволим голосом звернула до мене:

– Синочку! Десь із-за лісу люди носять ВИСАДКИ. Можливо, й ти б приніс кілька бурячків.

Взявши торбинку, пішли з товаришем на пошуки отих ВИСАДКІВ. Швидко знайшли й набили ними торби. Та тут з'явилися об'їждчики. І на конях погналися за нами. Близький ліс швидко й надійно захистив нас від переслідувачів. Вдома бабуся тут же майже проковтнула два буряки, а решту зварила. З страшною жадобою все з'їла. І через кілька годин померла в муках.

Д. З. Каленик, с. Рижавка, Уманський район, Черкащина.

69: Ішла в їжу гичка й трава. Син Красноголового Степана Василь пішов за ВИСАДКАМИ на Веселу до кагатів. Там його побили, і він помер. Гарний був парубок. І сестра померла з голоду.

Г. Л. Михальчук, с. Заливанщина, Калинівський район, Київщина.

ВИСІВКИ

ВИСІВКИ, вок. ж, мн. Отруби. Дивиться, як собака на висівки. 88, 292, 459, 461, 473 (отруби)

88: Батько теж тут робив, то на нього і на коней давали ще по чотири кілограми ВИСІВОК.

То ми ті ВИСІВКИ просівали, що мілкіше - приховували, додому брали, варили куліш, якісь «чуряги». Колотилося це разом з листочками редьки, варилося на соді.

В. І. Швець, с. Китайгород, Іллінецький район, Вінниччина.

459: Поїли все. І макуху, і висівки, і листя з берестків, і лободу.

Ф. І. Оленченко, с. Шевченкове, Харківщина.

ВИШКРЕБКИ з котла

ВИШКРІБОК, бка, м. 1) Небольшой хлебец из остатков теста в квашне. 2) Последний ребенок в семье (насмешливо).

393:

393: Бувало, замість кулешу Ялобжевська виносила грудку пригорілих ВИШКРЕБОКІЗ КОТЛА: «Нема, діточки, сьогодні нічого. Все на поле вивезли». Я повертався додому з порожнім відром.

М. Т. Равлюк, с. Грушка на Кіровоградщині.

ВИШНЯ (листки, гілки, пелюстки, зав'язь)

95, 134, 247, 294, 334, 349, 410, 421, 463 (зав'язь) 95:... так вхляла, так їсти хочу, що в Білозірці стала зривати з ВИШНІ ЛИСТЯ і їсти.

Н. А. Джерелейко, с. Щиснівка, Волочеський район, Хмельниччина.

134: Пелюстки ВИШЕНЬ і зелепухи також ішли в їжу.

Р. Ф. Борячук, с. Парпурівці, Вінниччина.

247: Хто їв ВИШНЕВЕ ЛИСТЯ з сіллю, хто їв лупу гречану, той проклинає його (Сталіна – О. Р.) всіма прокляттями, які тільки знає.

Г. М. Литвин, с. Чапаївка, Таращанський район, Київщина.

294: Блукаємо вдвох з Васильком по вишняках. Пригинаємо гілля, бо на вишню несла злізти. Об'їдаємо, немов гусінь, щойно зав'язані ЗЕЛЕНІ ЯГОДИ. Животи – як баняки.

М. Г. Іванченко, с. Гусакове, Звенигородський район, Черкащина.

334: ...ЛИСТЯ ВИШНІ, хоч і гіркувате, але їсти можна було.

Л. П. Данюк, с. Киянка, Баришівський район, Київщина.

421: Від такого харчу мама остаточно підупала і вмерла напровесні 1933 року. Перед смертю просила нарвати ВИШЕНЬ «хоч жменьку», але надворі лежав сніг, і я зміг тільки наламати гіллячок і зварити їх замість чаю.

Я. З. Запаренко, с. Веселий Кут, Знам'янський район, Кіровоградщина.

ВІДВАР

347

347: Старші ходили на працю в бригаду, там також давали на обід миску ВІДВАРУ – вода і цибухи з цибулі.

О. О. Колісник, с. Стебне, Черкащина.

ВОДА

73,417,419,425,463,471

73: див. Баланда (хто доливав СИРОЇ ВОДИ – помирав).

471: Знаю, що спершу дуже хотілось їсти, а потім голод ніби утишився, зате пити!.. Випив би море! Море не море, а цеберко напевне, але мама не давала й суворо застерігала нас, дітей, аби не пили. Казала: питимете – повмираєте. Можливо, так би воно й сталося, аби не послухати. Але звідки вона знала, що голодному не можна багато пити? Адже ще молода

була.

І. А. Маценко, с. Михнівка, Решетилівський район, Полтавщина.

417: Працюючим колгоспникам видається 200 грамів хліба і 2-3 рази на день гаряче харчування (ОДНА ВОДА).

Громадське харчування – макуха з водою.

З інформації комісії працівників медичних установ Зінов'євська.

463: Уже в своєму селі бачив дівчинку років чотирьох, яка сиділа над тарілочкою з ВОДОЮ. В руці маленька ложечка. Вона нею набирала з тарілки ВОДУ і несла в свій ротик. Час від часу дитина примовляла: «Мамо, їсти хочу, мамо, їсти хочу, дай їсти, мамо». А мама лежала на ліжку уже в передсмертному стані. Це не дитина була, а почорнілий шматочок землі. І до цього часу в моїй пам'яті звучать ці жахливі слова: «Мамо, я їсти хочу».

Ф. І. Ленський, с. Троцьки, Полтавщина.

ВОЛОК

У Грінченковому словнику нема.

95, 126

95: А ще варила волок з лободи, пирію та інших хоптів.

Н. А. Джерелейко, с. Щаснівка, Волочиський район, Хмельниччина.

126: Кульмінаційним пунктом голоду 33-го був червень, їли варену лободу, яку чомусь називали «ВОЛОКОМ». Від цієї страви швидко опухали, а від гірчиці втрачали пам'ять і тоді творили страхіття.

М. П. Божик, с. Криштопівка, Волочиський район, Хмельниччина.

ВОРОНИ

43, 166, 172, 265, 369, 553 воронята 54, 85, 106, 159, 362, ячка 106, 403

Летить ворон

з чужих сторін,

та й жалібненько кряче:

вставай, козаче молодий,

твоя дівчина плаче.

54: На леваді я побачив, як наша сусідка Чернецька злазила з верби. Я здогадався, що їй там треба. Поліз і я. На першій і на другій вербі воронячі гнізда були пусті. І тільки на третій я знайшов у гнізді двоє ВОРОНЕНЯТІ подумав: тепер мама зварить обід. Але я ще з верби не зліз, як ВОРОНЕНЯТА зварились в мені без солі. А вдома мама насварилась: «Знов, шибенику, з кимось бився, що вся пика в крові?»

Я. К. Романовський, с. Погоріла, Джулинський район, Вінниччина.

106: В нашій селі залишився великий панський парк. Там росли високі старі берести. На кожному з них ВОРОНИ мостили багато гнізд. У нижчих гніздах тієї весни діти й дорослі повидирали всі ЯСЧКА. До вищих добратися було багату трудніше, і там вилупились ВОРОНЯТА. Голод змушував людей вилазити на тонкі і високі гілки, видирати ще голих ВОРОНЯТ.

І. Д. Барладин, с. Примощаниці, Барський район, Вінниччина.

159: В нашій сім'ї померло четверо – батько і троє дітей. А четверо врятувалося чудом. Вижили ось як. Через дорогу недалеко від нашої хати був парк графа Пишкевича. Там, на високих деревах, була сила-силенна воронячих гнізд. Ото я полізу до тих гнізд, надеру воронят. Мачуха наша добра була жінка, натушить нам тих ВОРОНЯТ. раз на день поїмо, маємо силу який бур'ян промишляти.

П. У. Федоренко, с. Спичинці, Погребищенський район, Вінниччина.

265: Понароблювали силець, ловили ними ворон, горобців та їли. Та хіба ж наїдяться якоюсь там ВОРОНОЮ десятки голодних людей!

М. Я. Піший, с. Красне, Згурівський район, Київщина.

362: А от м'ясо ВОРОНЕНЯТ трудно було їсти, воно кисле.

А. С. Дригота, с. Кадомка, Кагарлицький район, Київщина.

ВСЕ МОЖЛИВЕ І НЕ МОЖЛИВЕ: 183.

ВСЕ, ЩО МОЖНА І ЩО НЕ МОЖНА: 432.

ГАВИ

183

183: В їжу йшло все можливе і неможливе: кішки, собаки, ГАВИ, горобці, різний бур'ян. О. М. Кот, с. Юхимівка, Запоріжжя.

ГАЛЕТИ

447, 542

447: Та прийшли додому, принесли листя, тепер треба топить та сушити. Насушили листя, натерли борошна, стали ліпити ГАЛЕТИ. Сестра місила, коли ввіходить брат до хати, мати лежали долі на соломі. Питає матері: «Хто місить ГАЛЕТНІ». Мати киває головою на старшу дочку, нашу сестричку. «Коли вона місила, то я не хочу їсти ГАЛЕТІВ»...

М. Я. Нечипоренко, Білопільський район, Сумщина.

542: Мати ще з осені товкли в ступі жолуді, підмішувалди трохи мукички і пекли так звані «ГАЛЕТИ».

М. Д. Фененко, с. Вільшана, Недригайлівський район, Сумщина.

ГАЗЕТИ їжте! – стор.

ГАРЯЧІ СНІДАНКИ

Див. БУРДА –190

347: Мені йшов десятий рік, школа була за 2,5 км. В школі давали «ГАРЯЧІ СНІДАНКИ» – вода і борошно, «затирушка» називалася та отрава.

О. О. Колісник, с. Стебне, Черкащина.

456: Тридцять третього року, ще як сніг лежав, у школі почали давати ГАРЯЧІ СНІДАНКИ, але не всім, а лише дітям службовців і сиротам. Таких набралось кілька десятків. Я теж потрапив до їх числа... Отож наша шкільна сторожиха, яка стала куховаркою, приносила з районного дизельного млина відро борошна. У школі, в сторожці, на плиту ставили відра і в них варили галушки чи затірку, на воді з сіллю, але без засмажки...

І. В. Бугаєвич, с. Диканька, Полтавщина.

ГАРБУЗИ, насіння їхне

83,362,428,468

83: ГАРБУЗОВИМ НАСІННЯМ зтирали кашу, борщ.

К. І. Дячинська, с. Городище, Літинський район, Вінниччина.

428: Подивисься, що їдять діти на перерві, то й страх обіймає: хліба майже ніхто не брав, а їли ГАРБУЗ ПЕЧЕНИЙ чи картоплину, дехто гризе шматочок соняшникової макухи.

Г. З. Губенко, с. Макаріха, Знам'янський район, Кіровоградщина.

468: Тут наведена дума кобзаря Єгора Мовчана. Там є таке:

Ну вже в тридцять другім році,

Як його діждали,

Знайшли люди дуже гарну

Страву з ГАРБУЗАМИ.

Качанами, гарбузами перезимували,

Тридцять третього весни все-таки діждали.

ГИЧКА

64, 69, 154, 253, 295, 330, 339, 446

64: Десь у кінці травня появилася бурякова ГИЧКА. Мама у відерний горщик кришила цю ГИЧКУ, заливала водою й варила нам таку ботву. Скільки б ми не їли, а їсти хотілося, ця їжа не мала ніякої поживності. В усіх дітей тільки животи були такі, як відра.

Г. М. Федорцова, с. Івча, Літинський, Вінниччина.

253: Наважилася нам мати ГИЧКИ з поля, щоб поїсти, а сторож, такий лихий, хай Бог милує, впіймав мене, зачинив у повітку. Ледве втекла звідти, а то могли б убити за ту ГИЧКУ. Люди з голоду тоді звірили.

Л. І. Фадеева, с. Спецівка, Звенигородський район, Чернігівщина.

295: Основний харч складався з ГИЧКИ і товченої гречаної полови.

І. Г. Шульга, с. Верещаки, Лисянський район, Черкащина.

446: Тоді ГИЧКА на буряках появилася, нарвемо, натопчемо повний чавун, заллемо водою, зваримо, наїмося. Животи великі, а ноги пухлі – не ходять.

М. Я. Нечипоренко, Білопільський район, Сумщина.

ГІРЧАК

У Грінчинковому словнику аж п'ять рослин!

465: ...вона, та нещасна жінка, навчила мене серед зеленого розмаїття вибирати їстівні рослини: ГІРЧАКИ, козельці, спориш.

С. Х. Васюта, Нові Санжари, Полтавщина.

9.17: Коли жінки йшли на роботу в поле, то несли з собою обере-мочок ГІРЧАКІВ. Снісар Юхтима Нолівна сказала, що трохи відпочине, а потім піде на прополку буряків. Жінки, які йшли у поле пізніше, побачили її вже мертвою... Біля неї лежала сапа і ГІРЧАКИ, які вона брала з собою на обід.

Д. І. Капелюшний, с. Китайгород, Кіровоградщина.

9.94: див. ПРОСЕРЕН.

ГІРЧИЦЯ

126, 422

126: А від ГІРЧИЦІ втрачали пам'ять і тоді творили страхіття.

М. П. Божик, с. Криштопівка, Волочиський район, Хмельниччина.

422: Макуху можна було купити в Павлівці на базарі, але тільки з гірчиці... Мати натопила у печі соломою, дала нам на вечерю по два шматочки макухи, один шматочок – з ГІРЧИЦІ, а другий – соняшниковий.

М. А. Білокінь, с. Зимницьке, Врадіївський район, Миколаївщина.

Що таке цей ГІРЧАК – не знаю. У словнику Грінченка кілька латинських назв. У «Дарах лісів» (Ю. Я. Слін та інші, К. «Урожай» 1979 рік) ще й гриб з такою назвою. На Кіровоградщині знають!

ГЛЕВТЯК

ГЛЕВТЯК, ка, м. мякиш недопеченого хліба

43: Якось мама дала нам з молодшою сестричкою по грудці якогось ГЛЕВТЯКА, в ньому й натяку не було на хліб. Ми з'їли все до крихти, а тоді мало не повмирали.

П. К. Бойчук, с. Романів Хутір, Іллінецький район, Вінниччини.

ГЛИНА

32, 192, 292

32: Якось у неділю вранці він (Тиміш – О. Р.) прийшов збуджений і з захватом розповів, що у вівтарі церкви примітив скатерть, розшиту золотом. «Давай поцупимо її й на базарі проміняємо на хліб», – звернувся до мене Тиміш. Я рішуче відмовився, нагадавши йому, що красти – гріх. Тоді він сам рушив за здобиччю. У верболозі вирізав ключку й через загразоване вікно дістав нею скатерть. Незабаром, сяючи, приносить буханець хліба, відрізає і мені окраєць. Який жах! З тонкої хлібної шкірки вилупилась запечена грудка ГЛИНИ... Він невтішно заривав, а я ще раз нагадав, що це розплата за злочинство.

Д. З. Каленик, с. Рижавка, Уманський район, Черкащина.

192: Не обходилося без сумних пригод. У колгоспі «П'ятирічка» Терпіннівської сільради куховарка на горищі бригадного будинку знайшла білу ГЛИНУ, взяла зо два кілограми, відміряла собі стільки ж борошна, а глину перемішала з рештою борошна та й зварила затірку, від якої отруїлося більш як двадцять чоловік. Виявилось, що то була не ГЛИНА, а отрута проти шкідників садів.

Г. А. Колісник, Терпіннівський район, Дніпропетровщина.

292: Буханець хліба коштує 200 крб. І то треба пильно перевірити, купляючи. Всередині, буває, ГЛИНА. Білу ГЛИНУ також домішують до ряжанки. І продають.

М. Г. Іванченко, с. Гусакове, Звенигородський район, Черкащина.

«ГОЛОВАСТИКИ»

557: У 1931-1934 роках я була студенткою Глухівського педагогічного інституту.

Харчувалися тричі на день в інститутській їдальні... Основним продуктом була соя. Вранці та вечером – суп з соєю, а вдень до того ж таки супу додавались «ГОЛОВА СТИКИ», тобто дрібна рибка.

Л. Л. Чернякова, тоді в Глухові.

ГОЛІВКА дитяча

31: Зайшли до оселі й остовпіли: хазяйка стояла біля печі й смажила на рогачах дитячу ГОЛІВКУ...

– Що ти робиш, Маріє? – запитали її.

– у мене вже помер чоловік Левко, свекор і свекруха. Залишились ми з трирічною донькою, і нам теж приходить кінець. Я задумала забити сусідського хлопчика (себто мене, Д. Каленика), але останнім часом він перестав до мене заходити. То оце буду зараз варити холодець з доньки, все одно померла б...

Нешасну відправили в міліцію. Як далі складась її доля, невідомо.

Д. З. Каленик, с. Рижавка, Уманський район, Черкащина.

ГОЛОВКИ ОТ КОЖ

2.436: Привожу фактъг. рабочие кожзавода № 6 – Майбурда, бес-партийньш й Чудновский, член КП(б)У, вьшосят из завода ГОЛОВКИ ОТ КОЖ, мездру й жарят для еды.

Лист Київського обл. ДПУ голові ДПУ УСРР 12.ІІ. 1933 р.

ГОЛУБИ

273: А то молодший материн брат Хома, що кохався в голубах, покладе мені пару ГОЛУБІВ у пазуху:

– Занеси матері, хай вам юшки якої зварить. Кажуть, що гріх ГОЛУБА їсти. Але хай Бог простить, бо з голоду страшно вмирати.

М. І. Волинець, с. Іванівка, Коростишівський район, Житомирщина.

ГОРІЛКА

404, 553

553: 400 грамів хліба тоді коштували 5 карбованців, а пляшка горілки – 6 крб. 05 копійок. Це з нагрузкою, бо до пляшки чомусь неодмінно додавали фотографію Блюхера. Пий та милуйся. Про все село не скажу, бо велике – 500 дворів, але на нашому кутку деякі чоловіки з тих, хто не хотів помирати повільно з голоду, замість хліба купували ГОРІЛКУ з Блюхером. Вип'є дядько та й падає замертво під паркан, задихнувся. Було, що й просто на цвинтарі пили...

Г. А. Дерев'янка, с. Олишівка, Чернігівщина.

ГОРШИНА

72: Як ми й чорним «мартопляцам» раділи: це такі деруни з ГОРШИНИ, щавію, листя липового...

І. Т. Дідусенко, с. Пеньківка, Літинський район, Вінниччина.

ГОРОБЦІ

31, 43, 75, 172, 183, 265, 273, 337, 359, 362, 364, 385, 421, 423, 491 4.9, 4.29

31: Менший брат Степан сидить біля немічної мами, тримаючи кашкет з голопузими ГОРОБЕНЯТАМИ. Мати їх хапас і жадібно, живцем пхає в рот.

75: Та, мабуть, спасли мене від голодної смерті ГОРОБЦІ. Мамин брат, тоді Іде хлопець, Легун Микита якимось побитом ловив ГОРОБЦІВ. Мама смалила їх, смажила, а то й пекла на вогні і потім маленькими шматочками давала мені їсти.

В. Д. Козоріз, с. Нова Ободівка, Вінниччина.

265: Понароблювали силець, ловили ними ворон, горобців та їли. М. Я. Піщий, с. Красне, Згурівський район, Київщина. 273: Через вулицю від нас мешкала сім'я Якова Меленця.

Голодувала страшно. Дружина його вмерла. Лишився з двома тітками. Одного разу приходить до нашої хати і просить: «Дозвольте, я в вашій клуні ГОРОБЦІВ половлю». Отак люди рятувались. Голод -страшний учитель...

М. І. Волинець, с. Іванівка, Коростишівський район, Житомирщина.

337: Див. МИША.

359: Мені не хотілося жити, а хотілося нестерпно їсти. Якось я підтягла драбину під стріху, де було кілька горобиних гнізд з ПТАШЕНЯТАМИ. Я їх хапала і ковтала, може й живими. Мене те й врятувало. Все-таки пожива.

А. М. Найда, с. Товста, Городищенський район, Черкащина.

362: їли люди голопузі ГОРОБЕНЯТА, прямо живими, невипатраними.

А. С. Дригота, с. Капомка, Кагарлицький район, Київщина.

4.9: Зголодніли ми в дорозі, що і сил не було йти, та один дядько нас двома горобчиками підрятував, які він у хатах-пустках ловив.

Ф. Ф. Хміль, Полтавщина.

4.29: Було ружжо – то ще й горобців стріляли.

О. Й. Сліпко, Козельщинський район, Полтавщина.

ГОРОБ'ЯК

У Грінченковому словнику нема.

74: їли ГОРОБ'ЯК, квасець, щавій.

Х. С. Дроздовська, с. Брусинів, Дітинський район, Вінниччина.

ГОРОХ

95,341,426,336,363

95: Весною посіяли ГОРОХ. Батько пішов на другий день у поле, довго там ходив, прийшов додому темний як ніч – «Нема ГОРОХУ». «А де ж він подівся?» – запитала мати. – «З'їли».

Голодні люди цілу ніч лазили на колінах по полю і вибирали гороіини.

В. С. Самойлюк, с. Стадниця, Вінницький район, Вінниччина.

341: Потім нас, підлітків, брали на роботу в колгосп загортати в землю ГОРОХ на засіяному полі, де лишився зверху. А ми його в рот собі клади, і не було тут гріха, бо нас усіх хитало від голоду.

П. Я. Дяченко, с. Чапаївка, Монастирищенський район, Черкащина.

336: (Його кинули з мертвими до ями, але бабця допомогла вибрався – О. Р.). Бабця мовчки повела мене до темної скирти, що була недалеко від кладовища. Стала навколішки, прогрібала руками соломку, щось навпомацки збираючи у жменю. Подала мені. Це був ГОРОХ, до того ж відволожений, бубнявий. Аж тоді я додивився, що скирта горохвяна. Я також розгрібав руками мерву. Намацав одну ГОРОШИНУ, другу, а далі – більше й більше. Та моя рятівниця суворо заборонила мені більше їсти, бо помру... Отак з весни аж до жнив жив я у скирті ГОРОХОВ'ЯНКИ, що стала мені за матір-годувальницю й замінила рідну хату.

О. І. Сидоренко, с. Тарасівка, Звенигородський район, Черкащина.

426: Пам'ятаю, як судили трьох «злочинців», у тім числі нашу маму. А «злочин» їхній був такий. У березні місяці дві жінки і один чоловік пішли вночі на торішній, немолочений, гнилий ГОРОХ, їх зловили активісти, і був у селі показовий суд. Пам'ятаю як мама нас туди вела, чотирьох малих дітей, старшому було десять років, і як вона плакала і нас учила, щоб ми плакали, бо її заберуть у тюрму і ми лишимось самі, бо батько вже на той час помер. Маму помилували, бо не хотіли, мабуть, зайвого клопоту з нами. Десь вона їздила в район, десь платила якусь касацію. А тих двох засудили, дали по п'ять років, вони померли десь у тюрмі. А мама вмерла вдома з голоду.

К. А. Іванченко, с. Сухий Ташлик, Вільшанський район, Кіровоградщина.

ГРАКИ, ГРАЧЕНЯТА

164,491

164: Хто здужав ще вилізти на дерево, скидав ГРАЧИНІ гнізда, підбирав молоденьких граченят...

В. Ф. Задворний, с. Купіль, Волочиський район, Хмельниччина.

491: Бачив, як хлоп'ята дерли горобців, парубчаки наловчилися бити ГРАКІВ...

П. І. Силка, Зіньківський район, Полтавщина.

ГРЕЧКА

полова 56, 295, 360, 364, 446, 442; 4.21

лупа 247, 362, 2,477 дрібна крупа 309

гречний хліб 397

56: На початку червня 1933 року сільська Рада доручила мені обміряти на городах, скільки чого в кого посажено. На вулиці було 150 дворів. В одній із хат був хліб. У 49 хатах люди були опухлі, нічого не могли робити. У 100 – ходили по подвір'ю, варили і їли лободу, пекли пампушки з ГРЕЧАНОЇ ПОЛОВИ.

І. О. Зозуля, с. Западинці, Красилівський район, Хмельниччина.

295: див. ГИЧКА.

360: див БУРЯКІВ насіння.

446: Коли муки липової не вистачало, додавали ПОЛОВИ ГРЕЧАНОЇ.

М. Я. Нечипоренко, Білопільський район, Сумщина.

542: Пригадую дружину розкуркуленого діда Івана Пилипенка та його доньку. Сиділи вони на полу, перед ними стояла сковорода із сухою ГРЕЧАНОЮ ПОЛОВОЮ. Для людини вона

не могла дати нічого. Вони вже були опухлі і немічні.

М. Д. Фененко, с. Вільшана, Недригайлівський район, Сумщина.

4.21: Я сам був наївся коржів з ГРЕЧАНОЇ ПОЛОВИ, а від неї різі – болі нестерпні: думав – помру,

Т. Т. Сердюк, с. Бреусівка, Козельщинський район, Полтавщина.

247: див. ВИШНЯ.

2.477: ...були випадки, що керівний склад району тижнями не мав хліба, а деякий час харчувались кукурудзяним, ГРЕЧАНИМ, лише вчора я добився одержання з Житомира хліба по наряду житом.

Секретар Коростишівського РКП(б), Київщина.

309: Я знаходжу торбину зі смоленською крупкою (дрібна ГРЕЧКА, яку теж давали на пайок), біжу з нею до кухні... Обережно мішаючи, засипаю чи не ціле кіло тої делікатної крупки, вимішую, доливаю, солю, кидаю туди всю решту масла, яке виявила у мас-ляниці. Вийшов зовсім дієтичний, як густа сметана, і дуже смачний куліш... Я тихенько неску миску, Льоня присвічує сірниками, бо тьмяна лампочка вестибюля зовсім не освітлює східців... (Там, на підлозі сім'я – п'ятеро дітей. Дають їсти, а вранці знаходять їх мертвими. – О. Р.)

Боже! Це я їх?!! Це я убила їх своєю дурною кашею?!! Забагато бу-тісі каші... Така велика миска... Як же я, Господи. Господи, прости нас! Але чи я собі коли прощу???

І. К. Кульська. Київ, Прорізна, 30, рік Володимирської.

397: Знає ли ЦК ВКП(б), что колхозник возле колхозного скота работает на ста грамах ГРЕЧНОГО хлеба целый день?

З листа Ф. Мусієнка, с. Кумири, Любашівський район, Одещина. 13 квітня 1932 р.

ГРИБИ, ГУБИ ДУРНІ

Рання осінь... Почав накрапати дощик. Бабуся каже мені:

– Вночі підемо в ліс по ГУБИ.

– А як же у темноті збирати?

– Ми знайдемо місце, а ГУБИ виростуть за ніч...

Кількох сусідів ми обминули, бабуня пізнавала їх по голосу. Нарешті знайшли місце, дочекались світланку. Здобича була невелика – кілька голубіночок (сироїжки) і козарики. ДУРНИХ ГУБ– мухоморів та інших – ми не брали.

А вранці ми почули нелюдські зойки і крики сусідки. Вона билася у конвульсіях, падала, підіймалася, водночас несамовито репетуючи, плачучи і сміючись...Очі безтямно блищали, не розрізняючи предметів і оточення. Мова була незрозумілою, мов закодованою.

– Наїлася ДУРНИХ ГУБІВ, – сказала бабуня.

– А вона хіба не знає, – питаю – що ДУРНІ ГУБИ не можна їсти?

– Знає, але в неї не було що їсти. – сумно відказує бабуня. Через деякий час такі ж несамовиті крики залунали від сусідок Теклі, Поліни...

Чоловіки не дуріли.

їхні чоловіки не повернулися з війни.

Валерій Вовк, уродженець села Кізя-Кудринька, Хмельниччина.

85, 130,228,559 губи 120

85: Було дощове літо, дуже вродили в лісах ГРИБИ. Голодні люди брали їх усі підряд, уже не тямлячи, котрий можна їсти, а котрий – ні, і, бувало, труїлися.

М. М. Горбатюк, с. Бел. Олександрів, Віньковецький район, Хмельниччина.

130: див. БЕРЕЗОВА кора.

120: Пішли в ліс по ГУБИ, а там людей одно коло одного. Назбирали трошки ГУБІВ, принесли додому, зварили, а завтра тої самої. Голодні люди наїдалися гарячих ГУБІВ і дуріли.

О. Т. Дудко, с. Біла, Чемеровецький район, Хмельниччина.

228: ...З настанням весни... з стерні полізли ГРИБИ. Все це пішло в їжу.

І. А. Дреєв, с. Нижньобараниківка, Біловодський район, Луганщина.

559: в травні – СИРОЇЖКИ й чорні ГРУЗДІ.

Н. І. Бабенко, Пилиповичі, Бородянський район, Київщина.

ГРУШКА-ГНИЛИЧКА

502: Ми блукали по лісу, шукали, де яка ГРУШКА-ГНИЛИЧКА лежить, або кислиця, їли якесь коріння.

М. П. Щербак, с. Бугаївка, Ізюмський, Харківщина.

558: Одного разу ми з батьком ішли до тьоті по ГРУШЕВЕ ЛИСТЯ через базар, там стояла невикінчена церква, і в ній, говорили, було повно пшениці. А під церквою сиділи і лежали люди...

В. С. Максимчук, Новосівський район, Чернігівщина.

ГРУДИ МЕРЦІВ

554,557

554: Ями були викопані великі, десь 2Х4 метри. Я заглянув у яму для мертвих, і на мені все обімліло. Всі мертві були голі, у жінок повідрізувані ГРУДИ, стегна. Вночі приходили голодні і відрізували для споживання.

В. П. Півторайко, с. Кулишівка, Варвинський район, Чернігівщина.

557: Навіть таке бувало: дітки лазили по мертвій матері і смоктали її ГРУДИ...

А. В. Харченко, с. Хмелів, Роменський район. Сумщина.

ГУСІНЬ

148, 345

148: ...а в тому «борщі» чого тільки не було – кузки різні, ГУСІНЬ. мухи, сміття –їли, не придивляючись.

А. М. Кучерук, с. Судачівка, Чуднівський район, Житомирщина.

345: Пам'ятаю, коли вже на дереві появилoся листя, тоді ми, діти, зажили. Об'їдали листя, як ГУСІНЬ. Я її переїла з листям дуже багато.

Г. І. Снігур, ст. Цвіткове, Городищенський район, Черкащина.

«ДЕВ'ЯТКА»

336: У містечку діяла закрита їдальня, так звана «ДЕВ'ЯТКА», в кій харчувалися і одержували сімейні пайки керівні працівники районного центру.

І. Ю. Турчак, с. Лозоватка, Шполянський район, Черкащина.

ДЕРЕВ КОРУ

343,351,494 343: див. БРУНЬКИ

351: їли жолуді і КОРУ ДЕРЕВ. У нас, дітей, здулися животики, люди казали, що то рахіт.

М. І. Маляренко, с. Любимівка, Вишгородський район, Київщина.

494: ...ті, що лишилися, їли КОРУ З ДЕРЕВ, різний бур'ян, нишпорили по скотомогильниках.

П. Богомаз, с. Яреськи, Полтавщина.

ДЕРЕВ'ЯНУ ЛОЖКУ

300: Маленький Федя Петренко сидів на припічку і заглядав у піч, щоб дали що їсти. Вона ж тільки зяяла пустою чорних щелепів. І хлопчик почав помаленьку гртти ДЕРЕВ 'ЯНУЛОЖКУ. Так з голоду при-пався, що геть і цурпалочка з неї не зосталося.

Я. П. Мицик, с. Вишнопіль, Тальнівський район, Черкащина.

ДЕРТЯНИКИ

243: Ми, що пишемо цього листа і склали списки померлих, знаємо смйкДЕРТЯНИКІВ, полов'яників, лопушаників, хроняників і смак нашої рятівниці – линди (затірка була б для нас розкішшю).

О. І. Овдіюк, А. А. Тарган, Володарський район, Київщина.

ДЕРТЬ

461: У нас скільки було вишиваного та тканого, та після голодовки майже нічого не лишилося, пішло все за маляс та макуху, ДЕРТЬ та висівки, інший хоч який там харч.

М. Є. Петренко, м. Лохвиця, Полтавщина.

ДЕРУНИ

У Грінченковому словнику ДЕРУН, на, м. 1) Грабитель. 2) Взяточник. 3) Чесальщик шерсти. Це не те, що в наш час. 64, 484, 559

484: Одного дня мати, зібравши решту своїх сил, понесла продати на базарі останнє рядно, а продавши його, купила з десяток якихось ДЕРУНІВ, загорнувши їх у хустку. Не встигла вона вийти з базару, як до неї підскаочив з напівбожевільним поглядом парубок і, вихопивши з материних рук вузлик з ДЕРУНАМИ, жадібно напихав собі ними рот. На крик матері збіглись люди, стали бити викрадача, проте повернути матері вже не було чого. (Матір додому не дійшла, упала. Батько приніс її додому. На вечір вона померла. – О. Р.).

А. С. Бакай, с. Гребінка, Полтавщина.

559: Щодня до хатах ходять прохачі – діди, бабусі, діти. Пухлі вже, просять хоч одну картоплину. Мама віддає їм осганне з того, що собі держить: ДЕРУНИ з полови та макухи, варений люпин гіркий, дрібну картопельку.

А. П. Кузьменко, с. Пилятин, Козелецький район, Чернігівщина.

ДЕРУШКА = вид ЖОРЕН. Це не їдло. Див. ЖОРНА.

У Грінчинковому словнику нема.

493: Коли налилось жито, мама зрізала з нього колосники і сушила їх у печі. Зерно мололи ДЕРУШКОЮ. У мливу добавляли конюшину, і коржі тепер виходили напрочуд смачними.

Є. М. Радченко, с. Морози, Зіньківський район, Полтавщина.

ДИЧИНА

226: Ми з Іванком та Ягориком повиточували з старого обруча зарізяцькі ножі, розкопували ними нірки, білували впольовану ДИЧИНУ. Коли вдавалося принести додому хоч одне звірятко за день, щастю нашому не було виміру. Мати варила юшку з лободою та щавлем, смачнішою за яку ми, здавалося, й не знали ніколи. Та ДИЧИНИ тої було жалюгідно мало порівняно з армудою мисливців, таких, як ми. Вийдеш, було, на толоку, в поле, а там їх сотні, риються, мов кроти, в землі... Не встигали вплодитись ховрашки.

М. А. Чернівський, с. Смолянинове, Луганщина.

ДІТИ

Стор. 43-44:

Пограбовані, розтопані, зламані голодом і жорстокістю влади люди часом уже і не намагалися шукати виходу з цієї безвиході. У слабших, вразливіших натур виникав безконтрольний, непідвладний розумові хворобливий стан, спрацьовував ефект крайньої безнадійності. Це не моральна категорія, ні, це була тяжка хвороба, стимульована тривалим впродовж років – недоїданням, а далі й справжнім голодом.

Нищились одвічні моральні критерії, рушились заборони. У всіх? Ні, в одиниць, але ж це було, було, і в пам'яті людській нікуди від цього не дітися – була моторошна байдужість до мук ближнього, були й випадки канібалізму, скоєного в нестямі, в стані повного відключення кори головного мозку. Лець прийшовши до тями, ці люди або у відчаї накладали на себе руки, або назавжди втрачали розум.

П. К. Войчук, заслужений лікар УРСР, Ялта.

31 46 84,88,89,96,98,101,124,132,136,140,150,176,189,218,223, 241 243,261, 263, 266, 275, 295, 305, 310, 334, 343, 351, 355, 364, 367, 383' 410, 412, 495, 507, 539, 544, 558 2.423, 2.434-435, 4.41

31: див. ГОЛІВКА дитяча.

84: Ще коли я в Свинарів жила, то сусіди там були Булоуси. Він зразу з цими «комнезамами» ходив у людей видирати. Але вже як не стало що видирати, то й вони стали голодувати. Тоді вони з'їли своїх ДІТЕЙ. Але все рівно вмерли.

М. Г. Джулай, с. Городище, Літинський район, Вінниччина.

88: Моя мати пішла до Пудихи, де в сусідах. Там було шестеро дітей – троє більших і троє менших. Це по-вуличному Пуди, а по фамілії – Тодоровські. А де ж ваші діти, щось не всі наче? Стара лежить на печі, а в казаночку кипить. Мати глянула: ага, он воно де. Так що одну ДИТИНУ вона з'їла. Зійшла з розуму. Поздихали вони бідолашні, і стара, і старий, і діти... Не, чекайте! Один син Михтодь лишився. Його на фронті вбило.

В. І. Швець, с. Китайгород, Іллінецький район, Вінниччина.

98: А в Ілька Чудака вмерла жінка і двоє дітей. А він ще з трьома дівками остався. А потім ще вмерла дочка. Казали нібито він відрізав від мерця м'ясо і варив, їв. Вся сім'я вимерла. І були чутки, що й Ригорко Крокуз також варив м'ясо померлої ДИТИНИ. Вмер він останнім, і аж засмердівся в хаті.

О. Ф. Литвин, с. Кармалюкове, Жмеринський район, Вінниччина.

101: У травні 1933 року я відвідав свого двоюрідного брата Стаха Охрімчака. Застав його і дружину опухлими, запитав: «А де синок?». Стах зобразив рукою у повітрі хрест, а дружина заплакала. На плиті кипів казан, я зняв з нього кришку і побачив, що там вариться якесь м'ясо. Вдома розказав про це мамі, тітці Стаха, вона заплакала, але не повірила у найстрашніше. Взяла кілька останніх сухарів, літр молока і пішла. Повернувшись, плачучи, додала до того, що я знав: голівку Іванка занесли у річку, притиснули її камінцем, але вода змила камінця, голівка довго плавала, люди її підібрали і закопали біля церкви.

С. Й. Рак, с. Тальянок, Черкащина, живе в Умані.

124: Був такий Ярема в Іванківцях – збожеволів, з'їв своїх двох ДІТЕЙ. А тоді голод зморив і його самого.

М. А. Мацько, с. Іванківці, Старосинявський район, Хмельниччина.

132: Я тоді був соцький, в мене було 10 десятицьких, через десятицьких та соцьких виконувались різні державні заходи на селі. Приходить до мене рано десятник Яків Горохівський і каже: «Біжи-но до хати Сташка Горохівського, там щось неладне, в хаті палять, щось варять, чи не варять вони м'ясо з Миколи, найменшого брата». Горохівський Сташко мав дві дочки – Аделю 18 років, Вікторину 16 років та меншого хлопця Миколу. Я побоявся йти туди сам, тож пішов до голови сільради (вуличне прізвисько Пец) і сказав йому: «Дай якусь поміч, сам я туди не піду, хоч це і моя сотня». У Пеця завжди був наган при собі, і влада його була необмежена, багато лиха зі своїми комнезами він натворив у селі. Пішли з ним. Коли входили на подвір'я, то з хати нам назустріч з божевільним видом, щось держачи за пазухою, бігла старша, Аделя. Не встиг Пец їй щось сказати, як вона пробігла прожогом біля нас і подалася прямо з двору в ліс. Більше Аделю в селі ніхто вже не бачив.

Коли ми увійшли до хати, то побачили таке, чого жажнувся навіть сам страшний тоді Пец. У хаті голо, ні на столі, ні на ліжку ніяких лахів. У печі горить вогонь, у казані вариться м'ясо. На лаві стоїть горщик з нутрощами. Сам труп дитини, вірніше, те, що з нього зосталось, лежить у запічку, обрізаний до скелета. Менша сестра обгризає пальці з руки брата. Мати сидить у кутку, їсть якийсь кусок. Пец вилаявся, обох забрав у сільраду. Куди їх повезли, ніхто не знає. Господар ще до цього помер з голоду. Так господарство Сташка Горохівського зникло повністю.

В. О. Франчук, с. Городище, Литинський район, Вінниччина.

136: В сільському советі Романенко Никита розказав спочатку, що він з'їв своїх ДІТЕЙ, так як вони були умерши, після цього він розказав про те, що він з матір'ю зарезав маленького громадянина с. Сосонка Захаревича Тимофея, одного маленького с сусіднього села Соболевка, яких він запросив до себе, одному якби дати покусати, а другого на ніч. І після цього йому показалося дуже смачне м'ясо. Її мати зарезала його власного дитини, він їв, а потім вона зарезала іншого.

Доповідна записка секретаря партосередку Сосонського колг, Вінниччина.

150' Уповноважені спіймали жінку, що варила і продавала холодець із тіл чужих ДІТЕЙ, але люди доводили, що та жінка варила вже мертвих ДІТЕЙ, її було засуджено.

В. О. Гордова, с. Комишани, Херсонщина.

177: Люди були у відчаї, вони переставали бути людьми. Іноді батьки вбивали маленьких ДІТЕЙ, ховаючись їли їх, а кістки закопували потай. В одному селі ми стріли божевільну жінку, яка металася із двору в двір, штовхала всіх і кричала одне-єдине ім'я: «Ваня! Ваня! Ваня!...». Вона зарубала свого дворічного хлопчика і варила, аби прогодувати решту дітей, і скаламутився в неї розум.

І. Л. Марченко, с. Ягідне, Гуляйпільський район, Запоріжчина.

223: Колхозниця Хрипун Домна разом з своєю 16-річною дочкою 19.11.33 г. зарезали одинадцятирічну дівчинку для вживання в їжу.

М. Жгунцов, голова КК Новопсковського р-на, Донбас.

Інформація про важке продовольственне ускладнення в окремих селах Новопсковського району. 04.03.33г.

293: Вона розповідає мамі останні новини. Кажуть: ота М., яка живе у двірській вулиці, поїла своїх двійко ДІТЕЙ. Варила в казані. А ота А., що живе на колгоспі, зварила свого мертвого синочка. Бабуся розповідає ще про базар у Звенигородці. Там ловила міліція якогось спекулянта, стріляли. А він кинув кошовкою. З неї посипалося людське м'ясо. А в Тарасівці, кажуть, викрито цілу банду. За списком добирали жертви. Мама застерігає мене, аби ні до кого не заходив до хати. Кому я потрібний? Шкура та маслаки.

М. Г. Іванченко, с. Гусакове, Звенигородський район, Черкащина.

305: У моєї односельчанки Невмиваної Степаниди Григорівни (1905 року народження, а померла рік тому) в 1933 році сусідка Ликера Дишлева (дружина Теофана Дишлевого) зарубала, зварила і з'їла шестирічну доньку Марусю. Заманила її в хату, пообіцяла дати стрічку.

Коли Ликеру вели в районку, в міліцію, вона виймала з-за пазухи шматки м'яса і їла. Видно

було, що вона божевільна, бо казала: «От якби знала, що людське м'ясо таке добре, була б раніше когось зарубала». Ликеру вели в Лисянку, били її всю дорогу і вбили.

Я вважаю, що спочатку треба було бити тих, хто забрав у Ликери все до зернини, все до крихти і довів її до того, що вона озвіріла з голоду.

П. М. Славгородський, с. Бужанка, Лисянський район, Черкащина.

2.210: Повідомляємо, що в останніх числах червня в с. Нове Місто Монастирищенського району гр. Г., 36 років, зі своєю дружиною, по майновому стану маломіцні середняки, порізали та з'їли своїх дітей – хлопців 9 і 2 років.

Сам Г. знайдений на печі вмерший, труп якого розкладався, бо нікому не було відомо.

Дружина його зараз неприємна і не можна з нею говорити. Від зарізаних дітей знайдена одна голова, відрубана по шию та закопана в землю, а також знайдені кістки ребер.

Обласний прокурор Вінниччини Чернин.

2.225: Тут наведено повністю документ № 88 – копія спеціального донесення

Дніпропетровської обласної міліції Обкому КП(б)У про те. як у с. Софіївка «гр. Б., 25 лет, разведенная, батрачка», що мала дочку 1,5 років, сина 3 роки, зарізала доню. Детальний опис, я не наважуюсь його подавати. Причому – за 1932 рік, 1 серпня.

2.377: В Уманському районі в с. Кочержинцях громадянка О., 47 років, забила та з'їла свою дочку 7 років...

У Білоцерківському районі в с. Трушках два брати Б. задушили 3-річного сина колгоспника Ф., який зайшов до них, і з'їли його. У с. Греблях того ж району в колгоспниці П., 35 років, померла трирічна дочка. Труп дочки вона зварила та з'їла....

Доповідна записка Київського облвиконкому. 15 лютого 1933 р.

2.434: За последнее время мы отмечаем значительный рост трупоедства и людоедства.

Ежедневно из районов получаю – 10 и больше донесений.

В ряде случаев людоедство переходит даже «в привычку». Имеются факты. когда отдельные лица, замеченные в людоедстве в прошлом году употребляют в пищу человеческое мясо и сейчас, для чего совершают убийство детей, знакомых и просто случайных детей.

В пораженных людоедством селах с каждым днем укрепляется мнение, что возможно употребляют в пищу человеческое мясо. это мнение особенно распространяется среди голодных и опухших людей.

За время с 9 января по 12 марта в районах Киевской области учтено:

трупоедство.....54случая,

людоедство.....69 случаев.

Эти цифры, конечно, не точны, ибо в действительности есть гораздо больше фактов, которые нами не учтены.

С комприветом Розанов.

Лист Київського обласного відділення ДПУ голові ДПУ УРСР

від 12 березня 1933 року док. № 184.

2 480: В с. Анновке (Днепропетровская обл. – О. Р.) Акимовского района беднячка Кочетова (муж ушел в совхоз работать) зарубила мальчика 5 лет, сварила холодное, чтобы покормить остальных 3-х детей. Кочетову на это подговорила кулачка (?).

Небывалый случай людоедства имеем по району им. Петровского на Киевщине. Кулачка 50 лет, раскулаченная с. Зеленки Богуславского района, скрывавшаяся в 1932 г. на Кубани, возвращалась на родину вместе с дочкой (взрослой). По дороге с Городищенской станции на Корсунь заманила и зарезала проходившего 12-летнего мальчика. Внутренности и другие части тела сложила в мешок. В с. Гордище гр. Шерстюк, житель этого местечка, пустил гражданок переночевать. Обманым образом, выдав мясо мальчика за мясо телянка, старуха дала сварить и изжарить печень и сердце в семье гр. Шерстюка, накормила его семью и сами ели. Ночью гр. Шерстюк, имея намерение воспользоваться частью мяса, которое находилось в мешке старухи, обнаружил изрубленное тело мальчика. Преступники арестованы.

482: В селе Соболевка, Теплицкого района, Винницкой области отец колхозник-отходник на глазах 12-летнего сына убил свою дочь 9-ти лет, часть сварил и успел съесть. Отец арестован, дело передано в ГПУ.

Док. № 206: зведення інформаційного сектора оргінструкторсько-го відділу ЦК КП(б) У про факти голоду і недоїдання по окремих областях республіки.

1 квітня 1933 р.

Я навів мізерну частку прикладів зведення – О. Р.

ДОМШКИ

539,

539: Але якось батьки старались нас спасти, хоч хліб був і глевкий, і чорний, і черствий, як брус. З чого його тільки мати не пекла: і з лушпайок, і з макухи, і ще з якихось ДОМШОК.

М. Я. Погорілко, м. Ічня, Чернігівщина.

ДОХЛЯТИНА, ДОХЛИНА

228, 249, 558 Див: КОНИНА

228: див. ХУДОБИНА.

249: У колгоспні дохли коні. Тих, що ще живі були, підв'язували мотузами до сволоків, щоб не падали. А як упаде, то вже його не піднімуть, уже йому край. Везуть на скотомогильник. А там уже люди голодні ждуть. І брат мій з вітчимом там. Відкопали, порубали дохлу коняку, принесли куски додому. Тоді посолили і закопали, а частину лишили, щоб зараз з'їсти. Аж тут до двору «комнезами» з лопатами і піками. Хтось доніс... Відкопали ямку із тою ЗДОХЛЯТИНОЮ, розмотали, обілляли гасом. Слід сказати, що на цю потребу давали їм гасу досхочу, не жаліли. Закидали ямку землею і пішли ще до когось. Тут ми хутенько відкопали нашу здобич, та до хати, та в ночви з водою, щоб вимок той клятий гас. А тоді довго варили, не раз зливаючи воду. І однак, коли їли, то смерділо гасом. І ніхто не боявся отруїтися тою ДОХЛЯТИНОЮ, ніхто, бо був страх ще дужчий – померти від голоду, а ця смерть страшна.

В. У. Савчук, с. Малі Лисівці, Сквирський район, Київщина.

558: Ми жили край села, то бачили, як з колгоспу на поле вивозили дохлих коней, а люди ішли взяти ДОХЛЯТИНИ. Один чоловік там і вмер. І до весни ворони довбали і коней, і того чоловіка.

В. С. Максимчук, Носівський район, Чернігівщина.

ДУБОВА КОРА

454

454: На жорнах мололи жолуді та ДУБОВУ КОРУ. А потім сушили цвіт акації, бузку, траву, і господині із усього того пекли «хліб».

І. В. Бугаєвич, с. Диканька, Полтавщина.

ДУРМАН

У Грінченковому словнику нема.

163: В школі над книжками гібієш, аж в очах жовкне. Були там «гарячі сніданки». Нам не давали, бо ходили ми в колишніх маломіцних середняках. Якось наварили кандьору з гречаних круп. Було в тій заспі повно ДУРМАНУ. Отак скопили з ДУРМАНОМ, змолотили, надерли круп. І наказ: засібнішим – ріденької страви, біднішим – густішого, а зовсім бідним – із самого дна казана. Що тут було, як наїлися тої каші! По стінах дряпались, очі з орбіт вилазили. Лемент, плач. Діти по селу розбіглись. «Як не голодом, то ДУРМАНОМ дітей вигублять!» Ледве фельдшер відходив.

В. Ф. Задворний, с. Купіль, Волочеський район, Хмельниччина.

15.XII.1992.

ЕКСКРЕМЕНТИ

358, 359: Була в нас хороша, дружна селянська сім'я. Дід, баба, тато, мама і нас четверо малих дітей. Я найстарша, сестричка 6 років, друга - 4 і братик маленький. Батьки працювали в колгоспі. З колгоспу одержали трохи зерна. Але дуже скоро почалась якась, так називали, «викачка зерна».

Ми йшли з хати, менші діти в яслах, а бідний дідусь лежав без нічого і мучився, поки помер. За ним татко. В 30 років! Потім бабуся і братик. Деякий час мама забирала діток з ясел на ніч додому, потім не мала сили, а йшла хоч подивитись на них. Як вони просили: «Забери нас, мамочко, додому, ми нічого не будемо просить». А мама вже не мала сили. Там, у яслах було кілька няньок, куховарка, завідувача, то вони спасали свої сім'ї, своїх родичів, а дітей обкрадали. Як ті діти бідненькі лазили по-під столом, коли різали хліб, – може де впала крихточка.

Надворі був «туалет», така загородка, куди діти ходили. І те, що вже підсохло, моя бідна сестричка з тою меншенькою їли. Чи є на світі більший жах за голод? То вже були скелетики, з їхніх голубих оченят стали сивенькі очі мучеників. Як останній раз я їх бачила, вони стали переді мною і так жалібно дивилися на мене. Два скелетики. Більше ми їх не бачили, де їх

поділи?

А. М. Найда, с. Товства, Городищенський район, Черкащина.

ЕСПАРЦЕТУ НАСІННЯ

250

250: У той тяжкий час була «допомога» з боку держави. На три колгоспи прислали 30 кг НАСІННЯ ЕСПАРЦЕТУ на харчі. «Перемозі» припало 7 кг. Люди падали, як мухи.

В. О. Городій, с. Стецівка, Звенигородський район, Черкащина.

ЖАБИ

113,273,329,340,352,454

273: Згадували анекдоти про французів, ловили і їли ЖАБ.

М. І. Волинець, Іванівка, Коростишівський район, Житомирщина.

340: Спасала мене ще й рідна річка Роська, з неї я ловив ЖАБ і черепахи, рвав якесь зілля і тим жив.

М. Г. Шестопаль, с. Тетієва, Київщина.

352: Хтось зламав заслінку в греблі. Коли витекла з ставка вода, в калюжах люди вибирали рибу та ЖАБ.

М. Д. Овчарук, с. Цибулів, Монастирищенський район, Черкащина.

454: Ловили горобців, споживали ЖАБ і слимаків-равликів. Прогрес – хоч за ЖАБАМИ наздогнали Європу.

І. В. Бугаєвич, с. Диканька, Полтавщина.

ЖАБРІЙ

226: Ми з Іванком та Ягориком Єремеєнками пішли по толоці (голи наші на толоку виходили) в пошуках торішнього ЖАБРІЮ, а діброві – за жолудями. Приносив я ту здобич, сушили на плитці, товкли, мати готували тверді чорні коржички...

М. А. Чернявський, с. Смолянинове, Луганщина.

ЖАБУРНИЦІ ще ЧЕРЕПАШКИ, СКОЙКИ

164, 273, 369, 403

273: Сироти Бобки перші догадалися збирати річкові ЖАБУРНИЦІ - Поїли їх. Очистили від них річку, ставок і озера.

М. І. Волинець, с. Іванівка, Коростишівський район, Житомирщина.

369: Цілими днями (а це вже були травень, червень) люди вовтузились у річці у пошуках ЖАБУРНИЦЬ. Біля багатьох осель лежали купи блискучих стулок тих ЖАБУРНИЦЬ.

П. М. Авраменко, с. Синявка, Канівський район, Черкащина.

403: Не мені знати, чому в 11-томному словнику української мови немає слова «ЖАБУРНИЦЯ», а от у підручнику зоології Я.Цузмера, за яким я вчився на початку 30-х років, воно було. Може, я б і забув його, якби не той тричі проклятий рік. Цим словом позначався прісноводний молюск, черепашка. До 1933 року мої країни знали про ЖАБУРНИЦЮ тільки одне: купаючись у Висуні, можна розпанахати тіло її розкритою стулкою до самої кістки. А в голодний рік люди відкрили, здавалося, найголовніше: неїстівною ЖАБУРНИЦЕЮ можна рятуватися від голодної смерті. Дійшовши краю, люди вигрібали ЧЕРЕПАШОК волоком або намацували ногою, щоб потім пірнути під воду, вихопити дорогоцінну знахідку і мерщій сховати у торбу, або діряве відро. ЧЕРЕПАШКОЮ просякло все існування селян. ЖАБУРНИЦЯ смерділа у хаті, височіла купою черепків посеред двору. Якби зібрати всі ті черепки, висипати на одній площині, то вийшла б велетенська піраміда «на честь» або на вічне прокляття винуватця страхітливого голоду в південних степах України.

Г. Г. Єжелов, с. Володимирівка, Казанківський район, Миколаївщина.

ЖАЛИВА

У Грінченковому словнику – КРОПИВА

382: Люди їли бур'ян, листя з дерев, ЖАЛИВУ...

М. В. Григорук, с. Полянецьке, Савранський район, Одещина.

ЖЕБРИ, ЖЕБРАННЯ

495

379: ЖЕБРАКИ ходили чередами, ми їх боялися гірше смерті. Дітям суворо наказувалось обминати ЖЕБРАКІВ десятою дорогою, бо ходили вперті поголоски, що деякі з тих старців заманювали дітей, забирали і різали на ЇЖУ. Та згодом і ЖЕБРАКИ десь зeszли.

М. І. Волинець, с. Іванівна, Коростишівський район, Житомирщина.

315: Не можна без сліз згадувати тих нещасних пухлих діток із сполотнілим, порослими пухом обличчям, що простягали рученята до міських людей, які виходили з магазину: – Тітонько... дайте хоч крихту хліба... я вже охляв... я давно не їв... Тітонька опускала додолу очі і мовчки проходила.

В. І. Решетник, с. Димер, Вишгородський район, Київщина.

324: Тим часом з інших сіл з'явилися в Ненадісі перші ЖЕБРАКИ. Ішли люди з торбами, просили милостині. Поки у них щось було, мама й бабуся нікому не відмовляли.

М. П. Цовбун, с. Ненадиха, Тетіївський район, Київщина.

2.479: По городу Бердянску на почве голода распространилось ПОПРОШАЙНИЧЕСТВО, а также участились уголовные преступления.

Док. № 206 «Зведення інформаційного сектора ЦККП(б) У»

1 квітня 1933 р.

ЖИВНІСТЬ усяку

429: Не чути нічого живого. Люди тихо вмирають по своїх хатах, а **ВСЯКУ ЖИВНІСТЬ**, яка була колись, давно поїли.

Г. З. Губенко, с. Макариха, Знамянський район, Кіровоградщина.

ЖИТНІ КОЛОСКИ

140, 227, 293, 425, 432, 447, 453, 459, 464, 4.9

140: **ЖИТНІ КОЛОСКИ** молочні навесні терли й млинці пекли. Діти на стаканчику зернят сиділи сутки.

А. К. Жовта, с. Грабівці, Немирівський район, Вінниччина.

227: А **ЖИТО** на городі все не вистигає. Доходять чутки про тих, що не втримались – скуштували недозрілого і померли. Воно, кажуть, набухає в животі, кишки розриває.

М. А. Чернявський, с. Смолянинове, Луганщина.

293: Викинуло колос **ЖИТО**. Потай рвала м'які сирі **КОЛОСОЧ-Сушила** в печі і терла. Отим зеленим глевтяком і порятувалася.

М Г Івагченко, с. Гусакове, Звенигородський район, Черкащина.

425: А в кожного селянина завжди була латочка на городі під **ЖИТО** Отож як **КОЛОСКИ** наповнились зерном, ми уже теребили, сушили, дерли на крупу і варили густий куліш. О! це уже було життя. Голод трохи заморили... Хто залишився живий, той був уже в кращому настрої.

В. П. Кравцан, с. Розношенське, Грушківський район, Одещина.

447: ...**ЖИТО** стало наливатися, ми уже **КОЛОСКИ** рвали; у печі насушимо, помолотимо, на тертушці подерем. З муки пекли коржі, а із крупів житніх варили куліш. Так багато хто робив. На виснажені шлунки люди наїлися хліба та так і стали мерти, рідко у якій хаті не було мерця.

М. Я. Нечипоренко, Білопільський район, Сумщина.

453: Хто дожив до **ЖИТНІХ КОЛОСОЧКІВ**, рвали, обсмажували остюки і їли, криючись і боючись, бо за це – кара, за це – тюрма.

М. Т. Михайленко, с. Ганжа, Решетилівський район, Полтавщина.

459: Раз прийшов до нас сусіда, хотів допомогти – укосив **ЖИТА**. Сестра посушила **КОЛОСКИ**, пом'яла і наїлася зерна, їй схопило живіт, і вона скоро померла.

Н. Г. Коркоценко, с. Крива Руда, Семенівський район, Полтавщина.

564: Вмирали люди і тоді, коли **ЖИТО** в **КОЛОСКАХ** стало достигати. Голодні кинулися на колоски, видобували зерно і так ковтали його. А шлунки і кишки від голоду висохли, і люди вмирали.

В. А. Романенко, с. Буринь, Чернігівщина.

ЖМИХ з браги

412: Вижимали юшку з браги, а **ЖМИХ** сушили, товкли в ступі і пекли якісь млинці.

М. Г. Ружина-Двойникова, с. Оситна, Новомиргородський район, Кіровоградщина.

ЖОЛУДІ

89, 149, 150, 226, 313, 351, 362, 364, 368, 424, 454,
531, 542, 559

149: Після 1933 року хліб довго пекли з рівними домішками. До тіста додавали варену картоплю або сиру терту картоплю, або трохи муки з ЖОЛУДІВ. Зразу їх оббирали від твердої лушпайки, потім били молотком. А вже тоді пускали через жорна. Такий хліб трудно ковтнути, а все одно домішували, щоб надовше вистачило муки із зерна. Вже й хліб був, а люди все боялися голоду.

А. М. Кучерук, с. Судахівка, Чуднівський район, Житомирщина.

150: Пам'ятаю, як я рвала кров'ю, коли з'їдала коржа з мелених ЖОЛУДІВ з тирсою...

В. О. Гордова, с. Комишани, Херсонщина.

368: Доходило до того, що заглядали в піч і вивертали страву із горщиків. Забирали ЖОЛУДІ, які сушилися па печі. Все знайдене висипалось у мішки, в більшості виносилося на ферми і висипалось свиням. Що це, як не навмисне вбивство?

П. М. Авраменко, с. Синявка, Канівський район, Черкащина.

429: Ще в 1931 році ми жились ЖОЛУДЯМИ, бо ми живемо близько лісу. А в 33-му додумались «активісти» забрати й жолуді, які ми запасли на зиму, отоді-то вже не бачить страшнішого.

Л. В. Коцур, с. Цвітне-Олександрівський, Кіровоградщина.

531: Товкли ЖОЛУДІ, мішали макуху і пекли «хліб».

М. І. Дузь, с. Кобижча, Бобровицький район, Чернігівщина.

542: див. ГАЛЕТИ.

ЖОМ

88,91,99,421,425

88: Люди й ЖОМ їли. От Палажка Куценко боліла шлунком, а їла ЖОМ, гнилу бараболлю – вижила.

В. І. Швець, с. Китайгород, Іллінецький район, Вінниччина.

425: Якось батько поїхав у райспоживспілку, бо працював бухгалтером, і привіз десь з півмішка бурякового ЖОМУ. Той ЖОМ був кислий і смердючий, але для нас це була смачна їжа. Якось випадково мама знайшла на горищі декілька кругів давньої макухи. Додавляла мама трохи ЖОМУ, робила якісь коржики.

В. П. Кравцан, с. Розношенське, Гришківський район, Одещина.

Того страшного літа мені було три рочки. Але на все життя вистачило спогадів про ті страхіття. У моєї дядини Марії та її чоловіка Хоми було 11 дітей. Вони їли ЖОМ, яким корів годували, але померли майже всі, тільки дядина і двоє діток вижили...

Ніна Шевчик, с. Крачківка, Маньківський район, Черкащина.

ЖОРНА

ЖОРНА не були їдлом. Вони були зубами України. Імперські бандити шукали їх, троцили, нищили, ніби класового ворога свого, їм слід поставити пам'ятника.

Ціле лігечко робила,

Кіло гречки заробила,

Кіло гречки, два ячменю,

Та й журюся, де я змелю.

69, 83, 105, 126, 135, 162, 163, 302, 361, 392, 425, 462

519,541,555,559

69: Настали жнива. Люди виминали колоски, але зерно ховали в пазуху, щоб не видерли.

Вдома скоренько на ЖОРНАХ роздирали і варили казан супу.

Г. Л. Михальчук, с. Заливанщина, Калинівський район, Вінниччина.

83: ЖОРЕН в обійсті не можна було тримати. Але тато десь купили ЖОРНА, і ми в погребі мололи з колосків, з дерті. Я тільки чекала, аби мама змололи, але не обмели борошно з каменя. Тоді я піду, рукою обмету, з'їм.

К. І. Дячинська, с. Городище, Літинський район, Вінниччина.

105: Чому на ЖОРНАХ мололи підпільно? Справа в тому, що на той час діяло розпорядження, яким суворо заборонялося мати ЖОРНА. Молоти дозволялось лише в державних млинах. Комісія ходила від хати до хати і шукала тих ЖОРЕН... Якщо їх знаходили – зразу розбивали.

І. Д. Барладин, м. Бар, Вінниччина.

126: Члени сільради за вказівкою вищих інстанцій ходили по дворах і пильно шукали

ЖОРЕН. Штрафували тих, у кого знаходили цей премудрий доісторичний млин, а камінь ЖОРЕН розбивали на щєбінь.

М. П. Божик, с. Криштопівка, Волочинський район, Хмельниччина.

135: Масова голодна смерть почалась весною 1933 року. У попередні роки були забрані і конфісковані у людей, хто мав, ЖОРНА. Ними за годину до сьомого поту можна змолоти миску зерна, і це вважалося, що люди ЖОРНАМИ перемелють на муку весь хліб.

М. М. Федорцов, с. Івча, Літинський район, Вінниччина.

163: А тут ще якась впадь, якась біда на людей. Шукали ЖОРЕН і били їх нещадно. Як ми не пильнували, як не стояли на чатах, а не вберегли. Вдарили молотком раз-вдруге – і по жорнах.

– А я ж їх аж у Сатанові купила! А кому ж вони що зробили, крім добра, – ламала руки над уламками каменя баба Степанида.

Сільський активіст Степан ще й глумився:

– Де, бабо, ЖОРНА – там біда чорна. Б'ємо, щоб краще жилось. Досі не збагну, – для чого? Хіба від того зникли біда і злидні?

ЖОРНА, проте, зладнали – стягнули обручем, підбили клинцями, і камінь-каліка працював далі, та молоти було нічого.

В. Ф. Задворний, с. Купіль, Волочиський район, Хмельниччина.

302: Вночі ми з батьком пішли на цвинтар. Ми зняли й поклали на санки білу камінну надгробну плиту. З неї зробили ЖОРНА. На цих ЖОРНАХ ми мололи все, що можна було їсти. Щоб прийти від ручних ЖОРЕН до сучасного млина, людство витратило тисячоліття. А всього за два роки хлібороба було відкинуто до камінного віку. До речі, ці зловісні ЖОРНА (сталінська «реліквія») мені довелося крутити і в 1947 році, повернувшись з війни.

В. В. Гавриш, с. Катеринопіль, Черкащина.

392: Весь урожай вивезли. Потім пішли по хатах ті, з піками. ЖОРНА розбивали: як хтось і зберіг зерна жменьку, то щоб не зміг змолоти.

Л. К. Загребельна, с. Ганнівка, Маловисківський район, Кіроградщина.

425: Мололи навіть не на ЖОРНАХ, а пропускали через буксу колеса від теліжки, крутячи колесо на дошці, в якій загнаний зуб з борони. Не млин, а горе, після школи майже весь час проходив біля колеса – треба було молоти якийсь кілограм цілими годинами.

В. П. Кравцан, с. Розношенське, Грушківський район, Одещина.

462: Ступи вечорами бухкали, жорна скрипіли: зібране на городах просто товкли, кукурудзу дерли. А пісеньки тепер такі стали:

Висить Сталін на стіні,

Посміхається мені,

Ще й показує рукою,

Куди їхать за мукою:

Чи в Ромни, чи в Сенчу?

Краще в ступі потовчу!

М. Є. Петренко, м. Лохвиця, Полтавщина.

519: Вітряні млини край села зупинились. Ніхто не віз і не ніс зерна, щоб його змолоти. Стали таємно робити ЖОРНА і мололи вручну те, що залишилось.

М. С. Ізбенко, с. Кобичі, Бобровицький район, Чернігівщина.

541: Вітряки й млини зіпсували або спалили. Люди призвичаїлись до ЖОРЕН. Знаходили каміння біля розбитих вітряків або одрізали два кругляки з дуба, набивали їх отими уламками з чавунів, прилаштовували і на них мололи муку. Треба ж було якось жити. То й такі пристрої розбивали.

М. Д. Фененко, с. Вільшана, Недригайлівський район, Сумщина.

555: Людині, щоб жити, потрібно зерно переробити на муку. Але всі млини були закриті. У дію пішли ЖОРНА. Але зусиллями вже назва мною опричників ці засоби затято зніщувались, а їх власники притягувались до відповідальності. Справжній, продуманий вандалізм.

Доводилось бачити, як дрібнили зерно за допомогою пляшок, дерев'яних кругів. Але і цією «технікою» переробляти чимдалі було нічого.

П Д- Єременко, с. Новий Биків, Бобровицький район. Чернігівщина.

559: Та он же ж і вони їдуть ватагою («красна мітла» – О. Р.). Сміються, радіють. А мені,

другокласникові, страшно і сумно. Я тремчу, я їх боюсь, тих нелюдів. Вони забрали з хати весь одяг батьковий, мамин і дитячий. Забрали корову, коня, кобилу з лошам, віз, борону і плуг, сани і дошки нові, хлів, усе зерно, картоплю, діжки, ЖОРНА, які батько зробив, солом'яник, стіл і стільці...

Це ж знову почнуть грабувати від гаю, від нас...

І тільки студентом, після війни, довідаюсь з історії КППС: «Тим, що проводили конфіскації, видавалось 4% вилученого майна».

От і бігли озлоблені, нацьковані на чесних трудівників п'яниці та ледарі за поживою. Брали вони собі не 4%, а все, що хотіли. Отих, що проводили конфіскацію, у нас по селах звали усякими, здебільшого, звірячими про-звиськами: Барбос, Барсук, Песя, Куздра, Тигра, Котолуп, Шкуродер.

Біля будинку сільради гупав важкий молот по каменю. То якийсь чоловік розбиває на друзки ЖОРНА.

А. П. Кузьменко, с. Пилятин, Козелецький район, Чернігівщина.

«ЖУРАВЛЯ»

455: Диканьський фольклор досить тонко пояснював соціальну різницю двох основних категорій селян того часу:

Індуси пасуть гуси,

А созівці – бугая,

Індуси їдять гуси,

А созівці – журавля.

Певно, йшлося про того журавля, що в небі, – з відомої приказки.

І. В. Бугаєвич, с. Диканька, Полтавщина.

ЗАБАНЬКРУТИТИ МОЛОКО

12: Бідували й ми, тваринники. На день тричі давали хліба, точнісінько стільки, як сірникова коробочка і по 30 грамів пшона. Його вистачало не їсти, а ЗАБАНЬКРУТИТИ МОЛОКО.

М. А. Мацько, с. Іванківці, Старосинявський район, Хмельниччина.

ЗАВ'ЯЗЬ ВИШЕНЬ тощо

463: А я, добре пам'ятаю, їла спориш, зелень, яка з'явилась на деревах: зав'язь ВИШЕНЬ, яблук і шовковиці.

М. А. Король, х. Саї, Великобагачанський район, Полтавщина.

ЗАКОЛОТА

472, 489

472: Пам'ятаю, вже осінь настала. Мати, я і брат (13 років) збирали на стерні колосочки.

Колосочки вже поросли, попріли, а ми збирали і раділи, що буде на зиму хоч на ЗАКОЛОТУ. Скількись уже припасли. А одного разу поверталися з поля, а нам сусіди кажуть: «Ситенький і Кирило від вас понесли клунок...»

Г. Ф. Візир, с. Бірки, Зінківський район, Полтавщина.

489: А ще мама варила якусь ЗАКОЛОТКУ, ми її напивалися і ходили з роздутими животами.

М. І. Корнійчук, м. Овруч, Житомирщина.

ЗАПІРКА

У Грінченковому словнику ЗАПІРКА, ки, ж. Род мучного кушання: мелкие шарики из теста, варимые в воде или молоке.

142, 190, 192, 243, 266, 360, 403, 412, 428, 429, 456, 460, 471, 486, 495, 505, 568

142: У колгоспі після роботи давали по жмені якогось посліду. Цей послід перебирали на жорнах і варили ЗАПІРКУ. Так і жили.

Н. Є. Карась, с. Коханівка, Шепетівський район, Хмельниччина.

190: Та ще моя подружка Оленка Пахомова, в якій брат був у колгоспі «Червоний прапор» комірником, приносила мені в пазусі жменьку муки в хусточці, ми варили з неї ЗАПІРКУ і так вижили.

К. К. Кудинова, с. Рубанівка, Великолепетинський район, Херсонщина.

243: Ми, що пишемо цього листа і склали списки померлих, знаємо смак дертяників, полов'яників, лопушаників, хроняників і смак нашої рятівниці – линди (ЗАПІРКА була б для нас розкішшю), яку нам давали раз у день в школі.

О. І. Овдіюк, А. А. Масло, с. Тарган, Володарський район, Київської.

266: На полі для працюючих варили ЗАПІРКУ (у воду вкинуть трошки борошна, зварять таке

ріденьке пійло, це і є ЗАТІРКА). Кожному, хто працював, давали в черпаку ЗАТІРКИ та по кусочку хліба.

М. Я. Піший, с. Красне, Згурівський район, Київщина.

360: Хто ходив на буряки, тому давали по 200 грамів муки кожного дня та ще на обід у полі давали ЗАТІРКУ. Дітям, хто збирав у полі довгоносики, теж давали черпак ЗАТІРКИ.

О. П. Гнатюк, с. Ярославка, Вчорайшенський район, Житомирщина.

412: Потім мама вижала комусь жито в городі, перший сніп обмо-отили об бочку, підсушили, змололи на жорнах і найперше зварили ЗАТІРКУ - Понаїдалися тієї ЗАТІРКИ на голодний шлунок, то ледве не померли, але витримали.

А. Г. Ружина-Двойникова, с. Оситна, Новомиргородський район, Кіровоградщина.

429: Весною 1933 року найбільше померло людей. Вони вже були настільки виснажені, що падали від вітру. В колгоспах, щоб залучити людей до роботи, стали варити в полі ЗАТІРКУ. Додому повертались не всі, бо багато з тих, що вийшли на роботу, не дочекавшись обіду або й пообідавши, вмирали в полі, їх не одразу й знаходили, щоб поховати.

Г. З. Губенко, с. Макаріха, Знам'янський район, Кіровоградщина.

456: див. ГАЛУШКИ. 460: див. СНІДАНКИ.

471: Досі наша мама вже як там, а знаходила для нас, трьох своїх дітей, то морквину, то головку капусти, навіть ЗАТІРКУ (де вже йона того борошна взяла!) кілька разів варила.

І. А. Маценко, с. Михнювка, Решетилівський район, Полтавщина.

495: Мати поверталася з поля, де сіяли жито, і несла в пазусі жменьку зернин, щоб зварити якусь ЗАТІРКУ.

П. К. Мостовий, с. Вел. Кобелячок, Полтавщина.

505: Вночі пішов я в поле, назрізав колосків (не уявляю навіть, що було б, якби мене впіймали), зварив ЗАТІРКУ, почав потрошку підгодовувати рідних.

В. Я. Калиниченко, с. Остап'є, Великобагачанський район, Полтавщина.

568: Найкращі косарі нездужали тягнути косу у густих високих травах. Хоч з колгоспу й почали давати для косарів муку – на ЗАТІРКУ. Її варили у великих чавунах там, де й косили. Ми теж пішли на роботу. Робили хто що дужав. Ми з сестрою ворочали покоси, мама з жінками гребли сіно. А ріденька ЗАТІРКА здавалась найкращою стравою в світі.

М. С. Пуд, с. Вільшане, Сосницький район, Чернігівщина.

ЗАТИРУХА

У Грінченковому словнику: ЗАТИРАХА, хи, ж. Название солома-хи. Соломаха-затираха, як затрем – пошо.

Соломаха: жидкое тесто (преимущественно гречишное) с маслом вскипяченное.

324, 347

324: Уп'ятьох треба було жити на одній маминій пайці та вже не давали й супу, натомість була ЗАТИРУХА (вода з борошном). А так хотілося вірити, що недовго вже, що трошки б іще протягти – і все обійдеться, все буде добре... Мабуть, до смерті вчувалася мамі та невідступна, невідчепна, розриваюча серце пісня, яку щодня, як ритуал, скандували в унісон сестричка і брат. Монотонно, тихо, але вперто, розгойдуючись на лежанці, затягали одне й те саме: «Ма-мо-я-хо-чу-їс-ти! Я-хо-чу-їс-ти!...». І знов, і знов, доки мамі, що саме готувала ЗАТІРКУ, не уривався терпець.

М. П. Цовбун, с. Ненадиха, Тешіївський район, Київщина.

347: Мені йшов десятий рік, школа була за 2,5 км. В школі давали «гарячі сніданки» – вода і борошно, «ЗАТИРУШКА» називалася та страва. Я ще з темноти виходив, тягнучи безсило ноги, щоб не пропустити, не дай Боже, порцію «ЗАТИРУШКИ».

О. О. Колісник, с. Стебне, Черкащина.

ЗАЯЧА КАРТОПЛЯ

558

558: Ми близько поля, то і лопуцьки, і ЗАЯЧА КАРТОПЛЯ, а хто і ховраха викопає, то менш вимерло.

В. С. Максимчук, Носівський район, Чернігівщина.

ЗВАР

47: На сніданок крали два буряки кормових біля свиней, і мати готувала нам з них по стакану ЗВАРУ.

Д. Л. Сущук, с. Андріяшівка, Бердичівський район, Житомирщина.

ЗВІР, ЗВІРЯТКО

228, 226

228: Повилазили бабаки, ховрахи, їжаки, інший дрібний ЗВІР. Люди, хто як умів, ловили, виливали водою, били всю цю ЗВІРИНУ і вживали.

І. А. Доев, с. Нижньобаранниківка, Біловодський район, Луганської.

226: див. ДИЧИНА.

60

ЗДОХЛЯТИНА

36, 106

216,358,406,412,422

69: Здохлі коні люди роздирали, йшли з ряднами, приносили й їли... Лишилась одна дівчина. То вона ходила ЗДОХЛЯТИНУ збирала.

Г. Л. Михольчук, с. Зиливанщина, Калинівський район, Вінницьчина.

239: А то ще визнає, що в когось пропало порося або здохла коняка (в кого ще не забрали), і несе тую ЗДОХЛЯТИНУ даному, і ми їмо.

М. Д- Венець, с. Вел. Старосілля, Городищенський район, Черкащина.

358: Масово вмирили люди. Здохли коні. Коли вивозили, на скотомогильник ЗДОХЛЯТИНУ, то люди з мішками роздирали того коня на шматки.

А. М. Найда, с. Товста, Городищенський район, Черкащина.

406: Почався масовий падіж коней, їх звозили на скотомогильники. Люди, які здоровіші, рубали здохлих коней і несли додому, бо село вже мучилося голодом. Власті дізналися про це і дали вказівку обливати конячі трупи гасом. Все одно рубали ЗДОХЛЯТИНУ й варили.

І. Я. Приступій, с. Єгорівка, Роздільнянський район, Одещина.

412: їли люди ЗДОХЛЯТИНУ, котів, собак, і все, хто що доп'яв, аби вижити. Коли я буваю в Новопавлівці, то мимоволі голова повертається туди, де був скотомогильник, до того місця, звідки моя мама крадькома тягала ЗДОХЛЯТИНУ для нашого спасіння від голодної смерті.

Л. В. Зінченко, с. Новопавлівка, Великоолександрівський район, Херсонщина.

422: Коні в колгоспі здохли від голоду, так само, як і люди, їх витягали на кінське кладовище.

Мати, тітка Ганна, тітка Наталка та інші жінки замотували сокири в мішки і йшли туди по м'ясо... Мати принесе шмат тої ЗДОХЛЯТИНИ, порубає дрібно, довго варить у казані, ще й дожарює. Хоч їж, хоч умирай, їли, а потім боліли животи.

М. А. Білокінь, с. Зимницьке, Врадіївський район, Кіровоградщина.

ЗЕЛЕНУХА

99

99: Коло церкви росли великі груші і яблуні. Двоє людей, чоловік і жінка, наїлись ЗЕЛЕНУХИ і повмирили на сходах церкви. Пам'ятаю, як один «активіст», він тепер уже на пенсії, а тоді був секретар комсомольського осередку, підійшов до них, поскидав ногою зі сходів і сказав: «думали, що їх піп спасе». Поволочив за ноги на дорогу і крикнув до тих, що збирали мертвих: «Це можна забрати, вже готові».

В. П. Юрченко, с. Росоша, Липовецький район, Вінницьчина.

ЗЕЛЕНЬ

45, 65, 226, 329, 404, 428, 463, 542

45: Люди чекали весни, як Бога. Але саме на весну припав найжахливіший пік голодного мору... Люди варили із ЗЕЛЕНІ бурду, напивалися нею і починали пухнути.

П. Д. Гуменюк, с. Мітлинці, Гайсинський район, Вінницьчина.

65: Були тато, мама, бабуня, повмирили, за два тижні – троє. А я осталась у хаті сама, дванадцять років мені, що можу робити? Нігде нічого нема з'їсти, рано йду з хати, до вечора ходжу по садках і пасуся, ЗЕЛЕНЬ їм, гляджу квасець, а його трудно знайти, бо не одна я ходжу, їм листя липи, воно гірке, але їм, шукаю лободу і їм. Словом, як кізка жила.

Л. А. Чербатюк, с. Редвинці, Хмельницьчина.

404: Люди були вже слабі, гинули від споживання різної ЗЕЛЕНІ.

Г. К. Касьянов, с. Володимирівка, Казанківський район, Миколаївщина.

428: Весна 1932 року була дуже голодна. Коли з'явилась перша ЗЕЛЕНЬ (кропива, кінський щавель), на неї накинулись усі живі ще. Не раз доводилось спостерігати, як діти паслись, мов

козенята. Багато дітей через це померло.

Г. З. Губенко, с. Макариха, Знам'янський район, Кіровоградщина.

463: див. ЗАВ'ЯЗЬ ВИШЕНЬ.

542: Із ЗЕЛЕНІ, нарваної в лісі, варили борщ. Часом мати насипали такого борщу й посилали мене до сусідів. Давали ще й часнику та цибулі. Я приносив цю їжу, і вони жадібно накидались на неї.

М. Д. Фененко, с. Вільшана, Недригайлівський район, Сумщина.

ЗЕЛЕПУХИ

У Грінченковому словнику: ЗЕЛЕПУГА, ги, ж. й ЗЕЛЕПУШ, ша, м. 1) Незрельє вишни. 2) Порода зеленуватих слив. 29, 134,330

29: От настають уже ЗЕЛЕПУХИ черешневі і вишневі, але люди не давали їм поспіти, обривали ЗЕЛЕПУХА МИ.

Г. П. Шесняк, с. Слобідка-Кальнянська, Деражнянський район, Хмельниччина.

134: Пелюстки вишень і ЗЕЛЕПУХИ також ішли в їжу. Але не всі виживали від такої їжі...

Коли зачервоніли черешні, люди їх їли просто з кістками, не мали сили їх випльнути. Під черешнями вони й вмирили.

Г. Ф. Борячук, с. Парпурівці, Вінницький район, Вінниччина

330: див. КАКИШ.

ЗЕМЛЯ

47

47: На базарі у Вербівці я бачив таку картину. Ішла жінка й несла пляшку з олією, пляшка випала з рук і розбилася. Звідусіль позбігалися жінки, впали на те місце, де розлилась олія, почали ЗЕМЛЮ шкребти пальцями й запахати в рот... Отака була наруга над людьми.

М. І. Рурінкевич, с. Нова Гута, Новоушицький район, Хмельниччина.

ЗЕРНО

3. ПШЕНИЦІ НЕЗІБРАНЕ, ГОРІЛЕ 202

202: У 1933 році був дуже великий голод. Пшениця, яка була посіяна навколо нас, так і зосталась на ниві нескошена... Сніг її дуже прибив, бо в тому році дуже багато було снігу, і відкопати її із-під снігу було неможливо. Весною, коли розтав сніг, ми, діти ходили красти ту пшеницю. Люди верхи на конях стерегли її, щоб ніхто не крав, і били нас пльотками. Дядько Багура як почав мене бити, то в трьох місцях шкура полопалась. А дорослим не можна було: або 10 років, або ж убивали на місці. Дядька Степана убили за те, що пішов збирати пшеницю. А коли вона трохи підсохла, то її підпалили. Згоріла пшениця, то вже ніхто не ганяв, я збирав ГОРІЛЕ ЗЕРНО і їв на ниві, а де кидав у кухлик і ніс додому. Я дуже боявсь, щоб моя мама не померла з голоду. За день я назбирував цілий кухлик і приносив мамі. Мені тоді було 8 років.

М. А. Мельник, м. Верхівцеве, Дніпропетровщина.

3. НЕДОЗРІЛЕ ЖИТО 102, 334, 404, 431

102: Та літом і його не стало. Помер. Наївшись нестиглого колоскового жита. Там-таки, у житі, й знайшли його через дві неділі.

О. К. Сук, с. Хвостівці, Тульчинський район, Вінниччина.

334: Привезли Соломію на кладовище, а вона жива. Залишили біля ями. А вона вночі прийшла до тями, виповзла з кладовища та в жито, а жито – це ж життя. Навибирала ЗЕРНЯТ зелених з білим молочком, трохи з'їла і ожила...

П. Д. Кобченко, с. Черепин, Корсунь-Шевченківський район, Черкащина.

431:... а потім викинули мене геть з колгоспу, і я пішла на «Заготзерно». Хліб морем стояв, а люди бідні пухлі лежали. Хліб гнив у купах, спішили його вивезти. А ми... Береш, було, в карман жменьку, щоб принести дітям кандьор зварити, – витрушували... Прийдеш на роботу, хапаєш ЗЕРНО й жуєш.

Робила на Шостаківському елеваторі коло ЗЕРНА. На погрузку вагони приходили. Було подадуть п'ятнадцять, двадцять або й тридцять вагонів, – як погрузити голодному? Хапає, бідне в рот ЗЕРНО, мішок на собі. Куди наш хлібець іде в тих вагонах – ніхто не знає.

В. Живого, с. Івана-Благодатне, Кіровоградщина.

3. З МИШАЧИХ НІР 421

421: Вони зайшли до хати і почали шукати ЗЕРНО. Знайшли два мішки ячменю і один мішок

жита. Це зерно у нас було засипане кругом печі і замащено. Де ми його взяли?

Наша хата була край села, а коло хати посіяний колгоспний ячмінь, гектарів двадцять. Того року було багато мишей, вони наносили в свої «комори» чимало ЗЕРНА – обшустраного і в колосках. Ми раненько вставали, брали мішок, відро і по мишачих слідах вишукували їхні нірки. Забирали і приносили додому. Так назбирали два мішки ячменю...

Ці дядьки обвалили піч. Тай вибрали ЗЕРНО у мішки. Кинули на віз, а корову прив'язали до воза і повели до контори.

М. А. Білокінь, с. Зимницьке, Врадіївський район, Кіровоградщина.

3. ПОСІВНЕ 105

105: Під охороною привозили посівний матеріал з району і сіяли теж під пильним наглядом як не міліції, то уповноважених з району, місцевої влади. Батько розповідав, що в його другій бригаді уповноважені наглядали, скільки засипали ЗЕРНА в сівалку, щоб ніхто не міг насипати зерна в кишені. У другому кінці поля, щоб сівачі не змогли заховати ЗЕРНО в ріллі, теж був сторожовий наглядач. Правда, сівачам вдавалося кинути в рот зерна, і вони, криючись, жували його, бо були голодні.

Батько розповідав, що голова колгоспу Качур Михайло (місцевий) їздив у район, просив, аби виділили з десятків центнерів ЗЕРНА, щоб організувати громадське харчування голодних людей. Відмовили, не дали ЗЕРНА – навіть для харчування тих, хто працює в колгоспі.

І. Д. Барладин, с. Примошаниці, Барський район, Вінниччина.

3. НАВІЯНЕ зі СКИРТИ 345

345: Вони ходили до скирт на цілий день. А нам приносили дуже багато соломи, а ми у тій соломі рилися і находили зернинки, це нас троє старших, а маленький братик лежав у колісці. ЗЕРНИНКИ ми клали на купку, а потім старший брат, йому було дев'ять років, полічить і нам порівну дасть по десяточку ЗЕРНИНОК, і братику тому, що у колісці, жував і давав... Ввечері приходили батько і мати, у жорнах щось мололи, якесь листя і те ЗЕРНЯЧКО, що навіяли під скиртою. Мама варила якусь юшку, ми ждали, доки скипить, їли і лягали спати, а на другий день те ж саме.

Г. І. Снігур, ст. Цвіткове, Городищенський район, Черкащина.

ЗІЛЛЯ

93: ...а коли виросла трава, появилася різне ЗІЛЛЯ і листя на деревах, то рвали їх люди і варили «каші», «супи».

О. І. Ведибіда, с. Вел. Бушинка, Немирівський район, Вінниччина. 26.ХП.92.

ЇДЛО

У Грінченковому словнику: ЇДЛО, а, с. Пища, еда.

78, 98, 99

78: У Ладижині був технікум, один студент привіз з собою туди коржа з пустих кукурудзяних качанів і бур'яну спеченого. А воно таке, що розсипалося в кишені, то він ложкою почав звідти вибирати і їсти. А другий каже: дай мені. Той дав, а він підніс те ЇДЛО до портрета Сталіна і каже: бачиш, що ми їмо, тобі б такого попоїсти. Тут був ще третій, пішов і доніс, і зараз же забрали його, і більше хлопця ніхто не бачив.

П. П. Конечна, с. Бубнівка, Гайсинський район, Київщина.

98: Рвали кропиву, квасок, щавій і варили. Отаке було ЇДЛО.

О. Ф. Литвин, с. Кармалюкове, Жмеринський район, Вінниччина.

99: Хто ходив весною на роботу, то в колгоспі, просто у полі, варили якийсь кандьор. Крупа крупу доганяє. Чи мука з водою. То робочим давали по мисці цього ЇДЛА. І то добре, бо вдома – пуста, голо і в коморі, і в горшках. Ще з осені 1932 року все викачали під мітлу. Ні хліба ніякого не було, ми й не бачили тоді його. Черпак кулешу – і все.

М. К. Кармалюк-Слюсар, правнучка Устима Кармалюка.

ЇЖА для СВИНЕЙ, ще корм (свиням) 83

374

374: їли суп з кропиви. А ще – ЇЖУ ДЛЯ СВИНЕЙ. Так, так, на колгоспну свиноферму привозили іноді з млинокомбінату макуху, висівки і навіть потовчені сухарі, керуючись, мабуть, принципом, що свині – не люди й голодувати не повинні

М. М. Горбась, с. Марківка.

ЇЖ ЇЖАК, ЇЖАЧОК

216, 228, 423, 553, 567, 568,

553: Весною стало зовсім кепсько: навіть печі не розпалювали. Мене виручав ліс: ходив днями по хащах та чагарниках, шукав ЇЖАКІВ, пік їх на вогні і їв напівсирими, без солі. І. Я. Васянович, з-під Овруча, Житомирщина.

567: Того дня я вполював у лузі два ЇЖАКИ. Колючки пообпалював, кинув у казанок і поставив на вогонь. ЇЖАКИ після зими вже від'їли, з них витоплювалось рідке, мовби олія, сало. Без чогось, схожого на хліб, я випить його не міг, але ж і викинуть ще більше не міг, то ж був жир. Я знав, що ним змащують обпечену та обморожену шкіру. І я злив його в пляшку і приніс додому.

Я дивився на маму і вперше з жахом подумав, що і мама, хоч вона і мама – вічна і необхідна, може померти. Що вона помирає. Тоді я витяг пляшку з жиром, налив у склянку і подав мамі: «Нате, випийте». Вона взяла і зовсім без думок випила той жир і лягла на голу лаву. Коли я ранком прокинувся, мама вже не лежала, а стояла біля лави, і я вжахнувся: переді мною не мама, а якась страшна, спотворена істота – кістяк мерця, обтягнутий не своєю, розкішною надмірно шкірою, лишки якої звисали порожніми торбинками (вчора вона «була схожа на банку скляну, наповнену чистою джерельною водою» – О.Р.). Мама не бачила сама себе, вона лиш відчувала: щось з нею сталося. Вона розгублено дивилась на долівку. У нашій хаті не було підлоги, і під лавкою блищала у ранковому промені сонця калюжа майже джерельної води... Обоє ми були впевнені: здійснилося велике диво. Мама питала: «А що ото ти вчора дав мені випить?» – «їжаків жир». Я подав їй пляшку, жир не загус, бо було тепло, мама притьмом кинулась до полу, де лежали ті діти, ледве живі мої брати й сестра, вона напоїла кожне своє дитя, сподіваючись на ще одне диво....

...Я вирвався з оціпеніння і згадав, чого я тут. Я маю вполювати ЇЖАКІВ. Бо то не було диво, що підвело мою маму, то ЇЖАКОВИЙ жир за якихось кілька годин витіснив з її тіла оту зайву, смертну воду. Може таке буде і з братами, може, не помре й сестра? Аби тільки вполювати ЇЖАКІВ. Більше я нічого вже не бачив, окрім тих лише мені відомих, непримітних у траві прикмет, де влягались? на день спати, за ніч наситившись, ЇЖАКИ... Уполював я їх аж чо. І тири...

Ввечері в хаті побачив я вс&юте, що бачив ранком. Під полом бо- І лото, а на полу попід стіною ворущаться три малі потвори – кістяки не в своїх широких шкірах, з блискучими, глибоко запаленими очима, дивляться на мене з надією. Вони хотіли жити. І я їх врятував. М. С. Пуд, с. Вільшане, Сосницький район, Чернігівщина.

ЇСТІВНЕ

363, 465

363: А ще допомагало нам те, що ми, діти, активно вишукували в природі ЇСТІВНЕ, бродили по лугах та луках, вигонах...

Л. П. Куліш, с. Пустоварівка, Київщина.

465: Вона, та нещасна жінка, навчила мене серед зеленого розмаїття вибирати ЇСТІВНІ рослини: гірчаки, козельці, спориш.

С. Х. Васюта, с. Нові Санжари, Полтавщина.

КАБАК

89

89: У міста не пускали. Наших дітей вертали з-під Києва назад, ще й міліція погрожувала, їрте своє, казали. Квасолька, КАБАК, листя, лобода, дубові жолуді, змелена кора, скойки, риба, собаки, цвіт акації, гнила бараболя – оце наша їжа.

Н. І. Швець, с. Китайгород, Іллінецький район, Вінниччина.

КАВУНІВ НАСІННЯ

432

432: А ще наш батько баштанував у колгоспі – і була в нього остача від НАСІННЯ КАВУНІВ. Те насіння сушили в печі, товкли в ступі, заварювали з водою, добавляючи трохи молока. Оце нас і врятувало.

Ф. Безкоровайний, с. Олександрівна, Кіровоградщина.

КАКИШ

330: Зелепухи вишень, слив, молочай «КАКИШ» – обдереш верхню ликувату кору, а середина ледь гіркувата. Я і мій товариш Гриша Мельниченко з'їдали цього «КАКИШУ» сніп. «Нате, на покуштуй, ну точно пахне хлібом!» Як ми хотіли їсти!

Г. Ф. Миронюк, с. Тимошівка, Черкащина.

КАЛАМУТЬ

400

400: Працюючим колгоспникам на початку року видавали потроху кукурудзи, потім макуху, а на весну залишилось тільки «спільне харчування». На колгоспній кухні варили обід, він являв собою мисочку КАЛАМУТНОЇ рідини, де було дві, завбільшки як голубине яйце галушки з висівок. «Меню» урізноманітнювали, варили інколи макуху тої ж консистенції або кукурудзу, де на той же об'єм рідини випадало 10-15 зернят....

Вимерла родина Псярівських, Враченків. Микола Браченко прийшов на пункт спільного харчування. Одержав їжу на всю сім'ю, з піввідра тої КАЛАМУТІ, і все це на вулиці випив. Дуже тяжко тут-таки при дорозі конав, поки не вмер.

Л. Ю. Вернидуб, с. Станковата, Добровеличківський район, Кіровоградщина.

КАЛАЧИКИ *malva zotundafolia* I

31,46, 140, 200, 205; 349, 434

31: У сусідньому селі Городниця й досі живе вісімдесятилітня бабуса Бабій Наталка, котра теж живцем була похована в братській могилі. На грані свідомості й небуття вона вилізла з ями й тут-таки впала, знесилена. На її щастя, поруч з ямою рясно росли КАЛАЧИКИ, якими потроху підгодувалась і повернулась до життя.

Д. З. Каленик, с. Рижавка, Уманський, Черкащина.

200: Коли мені стало відомо про смерть батьків, я прийшов додому. Страшно було дивитися на худих моїх братиків і сестричок (усіх – п'ятеро – О. Р.), які їли лободу і КАЛАЧИКИ. Я спитав у голови колгоспу, що ж мені робити з дітьми. Він сказав, щоб приправив їх у сирітський будинок. І так вони вижили.

Р. М. Коврига, с. Дмухайлівка, Магдалинівський район, Дніпропетровщина.

205: Дождали весни. Калачики та лобода піднімуться – я, як старша, вийду, було, та нарву КАЛАЧИКІВ та лободи, наллю водою, напарю в казані (один казан у нас і зостався) та поліплю бур'яни на суху сковорідку – аби розпарилося. Ото поїли – і все.

С. А. Лойко, с. Наталівка, Солонянський район, Дніпропетровщина.

349: ...потім одвели в дитбудунок. Там мене покупали, постригли, вдягли. Нас там було багато. Ми рвали КАЛАЧИКИ, лободу, листя з акації, листя з вишні, конюшину і все це їли. Так ми мучилися.

М. В. Чубко, с. Житні Гори, Рокитнянський район, Київщина.

КАЛ СУХИЙ людський

408: Я бачила, як малі діти збирали СУХИЙ людський КАЛ і з'їдали.

У. С. Щербина, с. Оситняжка, Новомиргородський район, Кіровоградщина.

КАНДЬОР

У Грінченковому словнику: КАНДЬОР, ру. м. Жидкая кашица из круп или пшена. КУЛШІ. «Як наварить кандьору – і собакам уволю».

99, 107, 112, 150, 163,460

99: див ІДЛО.

107: ...відкрили колгоспні їдальні, в яких люди одержували в обід миску бевки, а згодом навіть миску КАНДЬОРУ і гороху.

І. Д. Барладин, с. Примощаниці, Барський район, Вінниччина.

112: Бабуса наша померла з голоду. Мама варила в полі, у бригаді, людям суп-КАНДЬОР, так його називали: на відро води кілограм дерті і ні граму жиру. Я ціле літо ходив на роботу, поганяв коня заради того, що мені мама в полі дасть черпак того КАНДЬОРУ. І незважаючи на те, що мама варила той КАНДЬОР, тато і ми всі поопухали з голоду.

М. С. Климів, с. Гуків, Чемеровецький район, Хмельниччина.

КАПУСТА МЕРЗЛА

201

201: Але в кінці листопада роботи не стало. З цього часу і до середини квітня ми не бачили навіть найчорнішого хліба. Зимою на городі радгоспу збирали МЕРЗЛУ КАПУСТУ, а весною там же перекопували та шукали гнилу картоплю і з неї пекли оладки.

М. А. Глушич, с. Партизани, Приморський район, Запоріжчина.

КАРТОПЛЯ

Я не бульба, я картопля,

бо для мене рано топлять.
Мене деруть, мене варять,
мене люблять, мене хвалять,
Я діжду такої ласки,
Що напечуть з мене й паски.

Стор. 362

339: Якось переживем. Хоч і вовна, аби кишка повна. Голодні не будем – КАРТОПЛЯ є. Так думали люди.

Виявилось, що на картоплі і овочах прожити не можна.

І. І. Карапищенко, с. Юхни, Миронівський район, Київщина.

КАРТОПЛЯ ГНИЛА

64, 93, 101, 135, 140, 149, 150, 201, 329, 330, 341, 430, 438, 504, 523,
532, 542, 545

101: Перед цим наївся листя з липи (саме липа розвинулась), мама спекла пампушки з ГНИЛОЇ КАРТОПЛІ, дала нам всім трьом по дві памаушки.

М. П. Коваль, с. Коротнє, Монастирищенський район, Вінниччина.

28: «Нужно посадить мужика на КАРТОШЕЧКУ, а хлеб сдать государству. Вплоть до семян. Нам нужно не допустить Гитлера к власти, надо помочь германскому пролетариату» (слова Постишева).

А. Н. Губа, Погребищенський район.

135: Ходили і перекопувати минулорічне бульбисько і померзлу, гнилу КАРТОПЛЮ розминали з теплою водою і пекли бульбляники. Хто посадив КАРТОПЛЮ, її вночі вибирали голодні люди.

М. М. Федорцов, с. Івча, Латинський район, Вінниччина.

149: Трохи стала краща погода, стали в колгоспі переорювати кар-топлиська. Лець переставляємо пухлі ноги з матір'ю, ідемо в поле збирати ГНИЛУ КАРТОПЛЮ. А додому тяжко вертатися, голова в тумані, вже й дихати тяжко, ноги не несуть, здається, і їсти вже не хочеться, хочеться впасти і не встати...

Тепер, коли садимо весною КАРТОПЛЮ і викопується десь гнила КАРТОПЛИНА, беру в руки, обтираю і показую дітям і внукам, що ми їли в 33-у році. Дивляться, нюхають, вірять мені чи ні...

А. М. Кучерук, с. Судачівка, Чуднівський район, Житомирщина.

201: Див.: КАПУСТА.

330: Гнила минулорічна КАРТОПЛЯ, з неї пекли оладки.

Г. В. Миронюк, с. Тимошівка, Маньківський район, Черкащина.

504: Через кілька днів, ранком, у ямі, куди зсипали всяке сміття, знайшли мертвого чоловіка. На вустах у нього засохла ГНИЛА КАРТОПЛЯ, яку напередодні після вперебирання висипали в яму.

І. С. Роман, с. Брисі, Лохвицький район, Полтавщина.

523: А весною збирали ГНИЛІ, почорнілі, розкладені КАРТОПЛИНИ й пекли з них «оладки».

І. Д. Тимошенко, с. Гурбинці, Срібнянський район, Чернігівщина.

532: див. ХЛІБ.

542: Тоді прочули, що десь кілометрів за 10-15 в буртах ЗГНИЛА КАРТОПЛЯ. Смерділа вона на 5-6 кілометрів. Я ходила туди з братом. Ми приносили цю гніль, добре промивали. Залишався тільки сам крохмаль, вонючий, але ж крохмаль.

М. Д. Фененко, с. Вільшана, Недригайлівський район, Сумщина.

545: Ще восени 1932 року люди посіяли озимину, а весною сіяти було нічим. Картоплю садили лушпиною. А коли десь почала сходити картопля, її ночами видобували голодні люди з надією, що там є ГНИЛА КАРТОПЛИНА...

М. В. Бурдук, с. Голубині, Рішкинський район, Чернігівщина.

КАРТОПЛІ ЛУШПАЙКИ

64, 87, 149, 221, 269, 305, 392, 489

87: До нового, 1933 року ще якось горе з бідною дотягнули, бо восени і взимку заощаджували на весну: сушили ЛУШПАЙКИ з КАРТОПЛІ, до муки домішували на ступі перебите лушпиння з проса. Але вже в лютому-березні почався масовий мор селян.

149: Колись, після 1933 року, мені все мати нагадувала: не ріж, дитино, грубої ЛУШПАЙКИ

з бараболі, ріж чим тонше, бо ти ж знаєш, як було погано, як не було що їсти. І вже в 1934 році всю зиму ЛУШПАЙКИ з картоплі збирали і сушили – берегли на весну. Все боялися, що повториться 1933 рік.

221: Старший брат Василь збирав на смітнику ЛУШПАЙКИ від КАРТОПЛІ. Ми їх і не мили, а так пекли на плиті і їли. Які вони були смачні!

М. Л. Конончук, с. Залізне, Дзержинський район, Донбас.

269: У хаті було пусто, голо-голісінько. Сусіди нам приносили ЛУШПАЙКИ із КАРТОПЛІ, от ми їх смажили на плиті і їли.

Л. К. Герлич, с. Червона Мотовилівка, Фастівський район, Київщина.

392: Але і в той тяжкий час були люди, що не втратили почуття милосердя. Сусідка, батьки якої виїхали і присилали продукти, врятувала маму. Кілька днів підгодовувала, уриваючи трохи від себе. Нам давала ЛУШПАЙКИ з КАРТОПЛІ.

Л. К. Затребельна, с. Ганнівка, Маловисківський район, Кіровоградщина.

КАРТОПЛЯ МЕРЗЛА

171, 292, 302, 339, 362, 363, 409, 418, 559

171: Рили МЕРЗЛУ КАРТОПЛЮ, яка залишилась у ямках. Так дотягли до весни. Почали травною жити.

Є. М. Спаська, с. Катеринівка, Покровський район. Дніпропетровщина.

339: ...весною 1933 року люди їли млинці з мерзлої КАРТОПЛІ... І. І. Карапищенко, с. Юхни, Миронівський район, Київщина. 362: А як розтав сніг, то скрізь шукали мерзлу картоплю, буряки. А. С. Дригота, с. Кадомка, Кагарлицький район, Київщина. 363: А ще ранньої весни вибирали мерзлу КАРТОПЛЮ. І зараз у мене перед очима стоїть сумна картина: буцім граки, голодні й вимучені, хилитаючись од пружного весняного вітру, люди місять масний чорнозем, лопатами, вилами, а то й набряклими руками порпаються в ґрунті, надіючись на той хоч і МЕРЗЛИЙ, але такий живлющий овоч. Та не в кожному корчі залишилися з осені бараболі.

Л. П. Куліш, с. Пустоварівка, Київщина.

418: с. Федосіївка. Сім'я червоноармійця Михайловича Семена складається із 7 чоловік, син служить в армії; їжа – копають МЕРЗЛУ КАРТОПЛЮ, щавель, кукурудзяні качани...

З інформації комісії працівників медустанов міста Зінов'євському міськпарткомові від 22 травня 1932 р.

292: Блукаю по розгаслому мокрому городі. Вишукую ВИМЕРЗЛІ, талі, мов хляки, КАРТОПЛИНИ. Вишукую мов життя. Мама розмішує їх з тертим буряком і пече хелики. їх так мало.

М. Г. Іванченко, с. Гусакове, Звенигородський район, Черкащина.

КАРТОПЛЯ САДЖЕНА

293, 504, 531, 544

293: Хто приберіг дрібненьку картоплю, то тепер садить город. Хлопця Василя Знахоренка послала його мати на ніч стерегти ПОСАДЖЕНЕ. А він посеред городу заснув. Прокинувся вранці – ото тільки й корчів, що під його постелею зосталося. Хтось вигріб усе... У школі ми теж крадькома грабаємося на вчительських городах. Підлазимо до них від лісу. А потім печемо в яру КАРТОПЛИНИ. Буває, рвемо їх один в одного з рук. Ота нечесно добута картопля опікає наші уста і душі... Адже вчителі нас підгодовують...

М. Г. Іванченко, с. Гусакове, Звенигородський район, Черкащина.

504: Пізніше, коли колгосп посадив половинками картоплю, Никифор зі своїм доведеним до відчаю батьком пішов на це поле їх відкопувати, за що колгоспники дуже побили старшого Пестуна.

І. С. Роман, с. Бриха, Полтавщина.

531: Ще пам'ятаю, що Книша Тимофія вбили на городі за те, що він розгрібав і їв посаджене лущиння картоплі.

М. І. Дузь, с. Кобижча, Бобровицький район, Чернігівщина.

544: В той голодний рік я вперше украв. Було так. У нас жив через дорогу сусід-скупердяй... Він посадив КАРТОПЛЮ в полі під лісом. Тоді ще були вовки в наших лісах. Я встав рано, і, переборюючи страх, пішов у поле і вирив із землі одинадцять половинок картоплі. Мама, узнавши про це, заплакала: «Краще б ти згинув, ніж такий позор». А я теж плачу і приказую:

«Мамо, я хочу їсти, мамо, я хочу їсти, звари супу з ріпи». Так нас виховували – не убий, не укради, будь милостивий.

Г. Д. Гаврилко, с. Яромівка, Роменський район, Сумщина.

КАРТОПЛЯ СИРА

64,75,89, 149, 171, 176

149: див. ЛУШПИННЯ.

176: Мене тітка прилаштувала працювати в Зеленопіль в сім'ю якогось начальника. Ким він був, не знаю, знаю, що дружину звали Розою, і що його возили тачанкою, і що на горіщі в них лежало печиво у мішках, а в погребі – масло стояло у діжках і було повно картоплі. Я крала сиру картоплю і їла. Так урятувалася від смерті.

Г. Д. Левада, с. Олексіївка, Куйбишевський район, Запоріжчина.

306: У 1933 році в Бужанці головою сільради був Коваль Костянтин. Одного разу він прийшов до нас, щоб забрать картоплю. А в нас і лишилося всього клумачок та ще й така дрібненька, як горох. Мама стала не давать КАРТОПЛЮ. Коваль тягне мішок до себе, а мама до себе. Ми, діти, теж вчепилися за мішок, мішок розірвався, КАРТОПЛЯ висипалась на землю. Коваль похрущив, розтоптав ту картоплю ногами, щоб не дісталась нам.

КАЧАНИ

203, 228, 269, 337

4/38, 4/46

203: Голод почався страшний, їли все: і КАЧАНИ із силосної ями вигрібали, варили їх, вони вонючі-вонючі, а їли, і з тих же качанів, із сухої середини м'яку серцевину, з лободою її перемішували і пекли.

Г. С. Кобилкіна, с. Верхня Криниця, Василівський район, Запоріжчина.

228: див. ВАРИВО.

269: Старша сестра Тося товкла в ступі просяну полову і голі КАЧАНИ із кукурудзи.

Л. К. Герлич, с. Червона Мотовилівка, Фастівський район, Київщина.

КВАСЕЦЬ, КВАСОК-ЩАВЕЛЬ

65, 74, 75, 4/30 98, 99

65: Нігде нічого нема з'їсти, рано йду з хати, до вечора ходжу по садках і пасуся, зелень їм, гляджу КВАСЕЦЬ, а його трудно знайти, бо не один я ходжу, їм листя липи, воно гірке, але їм, шу-каю лободу і їм...

Л. А. Черватюк, с. Редвинці, Хмельниччина.

74: їли гороб'як, КВАСЕЦЬ, щавій...

Х. С. Дроздовська, с. Бруслинів, Вінниччина.

75: Один нещасний чоловік (не скажу хто, бо ще жива його дочка) підстеріг, як сусідська дівчинка вийшла на город їсти КВАСЕЦЬ, спіймав, задушив і з'їв дитину.

К. С. Головащенко, с. Бруслинів, Вінниччина.

98: Рвали кропиву, КВАСОК, щавій і варили. Отаке було їдло.

О. Ф. Литвин, с. Бруслинів, Вінниччина.

99: Весною рвали КВАСОК, щавій, кропиву, цвіт з акації.

М. К. Кармалюк, с. Бруслинів, Вінниччина.

КВАСОЛЯ, ЇЇ ЛУШПИННЯ

89,313

89: КВАСОЛЬКА, кабак, листя, лобода, дубові жолуді, змелена кора, скойки, риба, собаки, цвіт акації, гнила бараболя – оце наша їжа.

В. І. Швець, с. Китайгород, Вінниччина.

313: Люди їли жолуді, ЛУШПИННЯ КВАСОЛІ, бруньки з липи, викопували на скотомогильнику дохлих коней, забирали, їли. На тому скотомогильнику було людно, як на ярмарку.

М. Я. Ковтун, с. Дениші, Київщина.

КВОЧКА І ЯЙЦЯ

542: Якось дід Іван зайшов до нас весь опухлий. Мати дала йому варений буряк, якого він жадібно проковтнув. Потім пішов до інших сусідів. Там, у повітці, побачив НА ЯЙЦЯХ КВОЧКУ, відірвав їй голову, з'їв сирію із пір'ям, повипивав яйця і помер.

М. Д. Фененко, с. Вільшана, Сумщина.

КИП'ЯТОК З СІЛЛЮ

340: З осені я ходив у школу, там давали КИП'ЯТОК ІЗ СІЛЛЮ, зрідка з мелясом.

М. Г. Шестопаль, с. Слобода, Київщина.

КИСІЛЬ З БУРЯКУ

320, 410, 478

410: А потім ми попробували збирати якийсь бур'ян, схожий на повитику, на нім були дрібні кошики з зернятками, їх ми товкли в ступі, і мати варила з того КИСІЛЬ.

І. П. Чалий, с. Інгуло-Кам'янка, Кіровоградщина.

478: Недалеко річка, міст. А на березі кожного дня щось робили люди. Роздивилась: люди довгими ножами вирізали із землі якесь коріння. Його можна було їсти. Трохи солодкуватий, терпкий і пахучий, з корінців тих можна варити КИСІЛЬ. Завжди, коли я приходила до містка, хтось простягав мені корінець чи два... Мабуть, тоді я зрозуміла, що в світі є не лише злі, а й добрі люди.

Л. В. Васильченко, с. Решетилівка, Полтавщина.

КІСТОЧКИ З ВИШЕНЬ І СЛИВ

452: їли тирсу з дерева, товкли облужані качани з кукурудзи, в соломі старій шукали зернятка, розгрібали торішні листя, видивлялись КІСТОЧКИ З ВИШЕНЬ І СЛИВ, бо душа боліла їсти.

М. Т. Михашенко, с. Ганжа, Полтавщина.

КЛЕВЕР

520: Пристала я до двох сліпих жінок, пішли ми гуртом по селах – хто що дасть. Я попереду, баби за мною, тримаються за мотузку. Це чогось в'їлося в пам'ять на все життя... Люди мало чого давали, то ми їли КЛЕВЕР, липове листя. Крививи не можна було знайти – все люди поїли.

І. Г. Василенко, с. Кукшин, Чернігівщина.

КОЗЕЛЬКИ, КОЗЕЛЬЦІ

226, 228, 404, 465, 478

226: У травні з'явилися КОЗЕЛЬКИ, молочай, щавель, лобода і ховрашки.

М. А. Чернявський, с. Омелянинове, Луганщина.

228: З настанням весни людям трохи полегшало – їли цвіт верби та береста, з'явилися КОЗЕЛЬЦІ, шпичаки (молоді пагони очерету), молочай, в полі на нерозораних ланах з стерні полізли гриби. Все це пішло в їжу. Повилазили бабаки, ховрахи, їжаки, інший дрібний звір. Люди, хто як умів, ловили, виливали водою, били всю цю звірину і вживали. Найбільше їли дохлину.

І. А. Дреєв, с. Нижньобаранівка, Луганщина.

404: Весни 1933 люди чекали, як свята, сподівалися на щавель, КОЗЕЛЬЦІ, різне коріння.

Г. М. Власов, с. Володимирівка, Миколаївщина.

465: Вона, та нещасна жінка, навчила мене серед зеленого розмаїття вибирати їстівні рослини: гірчаки, КОЗЕЛЬЦІ, спориш.

С. Х. Васюта, с. Н. Санжари, Полтавщина.

478: А за селом починалось поле. Ми, діти, часто бігали туди, шукали стеблини КОЗЕЛЬОК, глухої кропиви. Ніколи не забуду, як кидались заарештовані на зелену траву обабіч дороги. І не в силі були охоронці їх зупинити. Люди падали на коліна, зривали, що попадалось і їли. їли траву. Паслися...

Л. В. Васильченко, с. Білики, Полтавщина.

КОЛОСКИ

64, 78, 100, 102, 104, 106, 107, 127, 145, 172, 179, 202, 266, 273, 295, 300, 360, 362, 400, 408, 410, 429, 465, 472, 493, 505, 511, 521, 523, 524, 545, 555

64: Ми, діти, йшли тайком у поле, зривали ще не зовсім стиглі колосочки, виминали зерно й несли додому, щоб мама зварила нам з того зерна кулешику, добавивши туди молодих бурячків, гички, картоплі.

Г. М. Федорцова, с. Івча, Вінниччина.

78: А то ще бачив, як у жнива 32-го дві опухлі тітки збирали по стерні колоски. Над'їхало начальство, забрали тіточок. Потім був суд. По десять років дали.

Г. К. Підвисоцький, с. Вовчиці, Вінниччина.

106: Напередодні жнив пастушки знайшли були в пшениці, яка вже дозрівала, мертвого чоловіка. Він шустав з КОЛОСКІВ зерно і їв його. Мабуть, до поля добрався вночі. Поряд

лежала торбина із кількома нарваними колосками.

І. Д. Барладин, с. Глибочок, Хмельниччина.

109: див. РАПС.

127: Діти, які пасли корів у полі, рвали недозрілі КОЛОСКИ жита, смажили їх на вогні з коров'ячих кіз'яків і споживали, кидаючи жменями в рот. Багато дітей і навіть дорослих від такої їжі помирали.

М. П. Божик, с. Криштопівка, Хмельниччина.

145: А як заколосилася пшениця, голодні кинулися на КОЛОСКИ. На полях були побудовані вишки, на яких чергували озброєні комсомольці. Наколо посівів ходив дозор. В сільбуді, в школі, в колгоспній їдальні красувався друкований плакат, на якому був зображений пузатий і пикатий «куркульський елемент» з ножицями, якими він стриже колосся. І заклик: «Знищимо куркульські елементи, які зазіхають на колгоспне добро!». За КОЛОСКИ судили.

П. К. Павлусенко, с. Сокиринці, Вінниччина.

172: Весною спасав сухий бур'ян, потовчений на муку, ховрашки. Літом КОЛОСКИ доводилось красти. Я сам лежачи обрізував їх на полі. Сушили, варили, товкли і їли. В школі ми співали:

Видно нам із вишки,

Як плазує нишком

Ворог ненаситний.

Держачи мішок.

А. К. Зінчук, с. Кірове, Дніпропетровщина.

179: По степу були розставлені вишки, з яких доглядачі берегли урожай від «розкрадання» КОЛОСКІВ. Хто попадався з КОЛОСКАМИ, той одержував по суду 5 років висилки в табори Сибіру. Так піймалась і відсиділа 5 років Наталя Нагнибіда – рідна тітка моєї дружини в селі Піски на Полтавщині. За мисочку КОЛОСКІВ, які збирала, щоб спасти від голодної смерті двох своїх пухлих дітей.

Є. Г. Курач, с. Братолюбівка, Дніпропетровщина.

273: Наливався, половів КОЛОС. Люди по ночах кинулись, криючись один перед одним, у поле, жали серпами недостигле КОЛОССЯ. Виминали руками, вилізували ще зелене зерно і їли. Товкли ту зелену масу в ступі й пекли з неї зелені коржі. Або варили в окропі й їли. Отих, хто різав тайком КОЛОССЯ на колгоспних полях, прозвали «парикмахерами». Почалось державне полювання на тих «парикма-херів». До боротьби з ними закликали газети (радіо ще не було в селі), представники району (всіх рангів) на зборах. Терміново організували комсомольські пости і «легку кавалерію» по охороні ланів од «парик-махерів». Кого спіймали – пішов на Соловки. Безповоротно.

М. І. Волинець, с. Іванівка, Житомирщина.

360: Багато людей померло перед самими жнивими, коли уже в колосках наливалось зерно.

Сушили КОЛОСКИ, виминали зерно і варили суп, він виходив дуже зелений і від нього часто мерли цілі сім'ї. Мама нам не давала цього робити.

О. П. Гнатюк, с. Прославка, Житомирщина.

521: Літом, я в людей і в полі трохи підживлюсь, якогось колоска втерблю, але боялась.

Одну дівчину об'їждчик впіймав на полі на КОЛОСКАХ, і її засудили на 10 років. Дівчині було 12 літ, старша за мене, але я, мала, дуже боялась, що й мене заберуть у тюрму...

І. Г. Василенко, с. Кукшин, Чернігієщина.

523: Добре пам'ятаю, як влітку 1932 року появився закон, який в селі називався «законом про п'ять колосків». У ньому було записано: за крадіжку – тюрма з конфіскацією всього майна. А то й розстріл. Цей закон ми, малі пастухи, випробували на собі. Зірвали по декілька КОЛОСКІВ жита, щоб засмажити на вогні й поїсти. Нас помітив об'їждчик Куценко і кожного добряче відшмагав батою по ногах і по спині. Він по-звірячому повибивав з наших худеньких рук, які вже почали напухати, оті КОЛОСКИ. Збирати КОЛОСКИ заборонялось навіть на стерні після закінчення жнив і перевезення снопів з півкіл у скирту. КОЛОСКИ зразу ж приорювали.

І. Д. Тимошенко, с. Гурбинці, Чернігівщина.

524: «Розкуркулена» сім'я Кузьменка Семена Гнатовича теж була вигнана з хати. Самого Семена вбили, а його жінку Варку за те, що назбирала в полі після косовиці торбу житніх КОЛОСКІВ, засудили на 7 років. Дітей спасли родичі та знайомі.

М. І. Крикун, с. Гаї, Сумщина.

КОЛОТУХА

84, 542

84: Ми з чоловіком будували нову хату, тільки встигли звести і обмастити. То він її продав за 60 карбованців. На ці гроші тоді можна було один буханець хліба купити. Я продала спідницю дуже гарну малинову за 30 карбованців. То він за ці гроші купив хліба й КОЛОТУХИ, сам з'їв, на нього напав різак. За три дні він і кінчився. Дуже приказував ці дні: «Ой, дай мені їсти!». Що ж я могла йому дати?

М. Г. Джулай, с. Городище, Вінниччина.

542: Весною 1933 року сусідський хлопець, старший за мене, поїхав на торфорозробку десь біля станції Тьоткіно. Звідти прислав листа, в якому кликав молодшого свого брата приїхати туди, бо там давали за роботу КОЛОТУХИ. Це вода, у якій розколочено трохи борошна.

М. Д. Фененко, с. Вільшана, Сумщина.

КОЛЬЗИ, КОЛЬЗЯНИКИ

148: Стали терти буряки і потроху мішати туди КОЛЬЗИ–ріпаку. Так коржі звалися КОЛЬЗЯНИКА МИ. Кінчаються буряки в погребі. Що їсти?

А. М. Кучерук, с. Судахівка, Житомирщина.

КОМБІКОРМ

70: Моя сім'я не голодувала, бо я одержував на коня КОМБІКОРМ. І так вижили. А сусіди мої – Кравчуки – вся сім'я вимерла, їх було щось вісім чи сім душ. Всі сім'я до одного вимерла. У Давида Швачки теж вся сім'я пішла.

В. Д. Кравчук, с. Заливанщина, Вінниччина.

КОНИНА, КОНЯТИНА

64, 76, 88, 96, 101, 106, 112, 113, 172, 176, 179, 183, 186, 201, 216, 217, 224, 227, 239, 249, 253, 273, 280, 295, 298, 302, 313, 337, 353, 358, 362, 395, 397, 400, 402, 405, 406, 408, 409, 411, 428, 431, 434, 445, 491, 532

2.436, 4.28, 4.46

96: У колгоспі була ферма (конюшня) хворих на сап коней, яких збирали з усього району. Ці коні гинули, їх відвозили на скотомогильники і закопували. Вночі люди викопували цих дохлих коней, різали м'ясо, варили і їли, але від сапу не вмирили. Пухли і вмирили від голоду.

І. П. Лабунський, с. Красненьке, Вінниччина.

106: Коли на скотомогильник вивозили дохлу коняку чи дохлих свиней з радгоспної свиноферми, як там зразу появлялось чимало людей з мішками, топорами, ножами. За мить з дохлої тварини нічого не залишалось.

І. Д. Барлидин, с. Примощанці, Вінниччина.

112: Коні ходили по селу, голодні, худі, що ними аж вітер хитав. Устану рано, дивлюсь – кінь, або й двоє коней стоять під хатою і їдять соломі, ту, що нею хато накрито або сарай. Вбити коня не було права, за коней судили. А якщо сам вже десь здох з голоду десь на дорозі, отоді люди по куску рвали, хто як міг. Одному коневі хтось почепив бирку на шию з написом: «Ходжу, питаю, СОЗу шукаю, а як не знайду, на ковбасу піду».

176: По селу ходила озброєна група – кілька наших і кілька чужих, – всі в шкірянках. Стукають до нас, а ми перелякані, кричимо: «Батька й матері немає вдома!». І не відчиняємо. Корову нашу забрали в колгосп. І не тільки в нас. Ой, і ревли ті негодовані корови – не можна слухать. Коней розстрілював один із чужих, в галіфе. У нас був молодий, добрий коник, такий в яблуках увесь... Його вбили з нагана у вухо. Знаю, що цілий могильник кінський утворили за селом. Тітка взяла КОНИНИ, як поїхала комісія, бо при ній – Беже борони, аби хто знав. Зварила тітка ту КОНИНУ, хлопчик її першим наївся й помер. А ми їли нудотну рідину.

Г. Д. Левада, с. Олексіївка, Запоріжчина.

186: Голод, що далі, то відчутніше нагадував про себе. У колгоспі гинули коні. Люди ночами чатували біля конюшень, чекали чергової поживи. Коли її витягували надвір, мов ворони, накидалися на дохлятину, рубали на шматки і тут же розбирали. Та недовго вдовольнялися КОНИНОЮ. Приїхав з району ветлікар і заборонив, сказав, що коні хворі на сап. Тепер їх вивозили на гнойовище і закопували.

Д. О. Міщенко, с. Зелена-Друга, Херсонщина.

216: За 5 кілометрів від нас була шахта № 19, там тоді вугілля до стволу возили кінями. Коли

котрусь коняку вбивало валом чи калічило, її вивозили на кар'єр і обливали карболкою. Як же воно тяжко пахло. На шахті люди знали, коли гине коняка, і один знайомий давав батькові знати. От ми йшли до кар'єру, – всі: батько, мати і ми – і чекали, поки привезуть коняку. Коли фельдшер з міліціонером зроблять своє діло і від'їдуть, ми й інші люди виходили із засідки. Що ж там робилося, страшно згадати. Хто що урве, відрубає, то його щастя. Батько біля тої здохлятини, нам подає шматки, ми її в мішок і додому. Вдома їх довго відмочували, а потім солили в діжечці. І так вижили. Хоч усе й пахло карболкою.

Г. І. Старостенко, х. Дача, Донеччина.

217: В документі відзначалось, що, залишившись без продовольства, колгоспники села Шапарського споживали різні сурогати, частина колгоспників почала харчуватись кішками, собаками, різною падаллю. Так, лише в лютому 1933 року для їжі тут було розібрано 12 дохлих коней. У ті голодні роки, як свідчать документи, в селах Донбасу подібні факти були досить поширені. Собак, кішок, дохлих коней вживали в їжу голодні й доведені до відчаю колгоспники й одноосібники Ровенецького і Біловодського районів. Наприклад, у селі Астахово Ровенецького району на пташник колгопу «Перше травня» привезли дохлого коня. За свідченням бригадира, «частина того коня пішла на годівлю курей, а задня частина залишилась. Приблизно 5 лютого... прийшов Гончаров Андрій Іванович – бригадир по будівництву і попросив, щоб я дав йому КОНИНИ. Я не відмовив і дав йому взяти, причому Гончаров заявив мені, що він не гидує, тим більше, що сім'я сидить голодна. Потім прийшла Хорунжина Феодосія, котра має трьох дітей, і попросила КОНИНИ для їжі. Я також дозволив їй взяти. Окрім того, сторожі пташника Земляков і Грибов заявили мені, що вони брали КОНИНУ з привезеного коня варили і їли... Я нікому нічого не говорив, що колгоспники брали дохлу КОНИНУ для їжі.

З «Інформації про скрутне продовольче становище в окремих селах Новопокровського району», Донеччина.

227: Одного дня ми з Іваном та Ягориком натрапили біля лісового озерця дохлу коняку, обліплена великими, лінивими з жиру мухами-зеленухами. Господи, яка то була радість! Готові були зубами рвати смердючу, брудну, кошлату шкуру. Пустили в хід ножі, не обороняючись від мух, не звертаючи увагу на сердите каркання вороння над головами. Скільки часу пройшло, поки повідрубували по солідному шматку чорної, зовсім не схожої на м'ясо груднини, сказати зараз не можу, мабуть, з півдня. Додому несли на витягнутих, здерев'янілих руках, як щось найдорожче – як своє спасіння...

Радості на батьковому обличчі не бачу, та він... починає лаштувати вогнище. Мати, що лежала з дівчатками за хатою під вербою, коли побачила те, безпорадно, безпомічно заголосила:

– Ой, не роби того, Антоне, голубчику... Дітей потруїш... Батько не слухає – робимо своє.

Обсмалюємо шкіру (сморід на весь білий світ), нарізаємо маленькими шматочками, прополіскуємо кип'ятком і починаємо варити. Коли вариво закипає, брудно-руда піна клубочиться над казанком, випліскується через вінця, шкварчить на вогнищі. Батько знімає казанок, зливає і наповнює свіжою водою. А потім знову і знову. Нарешті, мабуть, після п'ятого зливання, відставляє вариво.

– Неси миску, ложки, – наказує мені.

Приношу. Батько пробує юшку першим, затим дає кожному з нас по кілька ложечок. Через деякий час – по шматочку м'яса. Більше не можна. Та ми не відходимо від казанка. Мовчки зглітуємо голодну слину. Мати не перестає схлипувати обличчям у землю. Батько силоміць підводить її, примушує з'їсти таку ж норму, як і ми.

– Решту – на завтра, на післязавтра, – наказує суворо і відносить вариво до погребя. Так і живемо ним кілька днів.

М. А. Чернявський, с. Смолянинове, Луганщина.

249: У колгоспі дохли коні. Тих, що живі були, підв'язували мотузами до сволоків, щоб не падали. А як упаде, то вже його не піднімуть, уже йому край. Везуть на скотомогильник. А там уже люди голодні ждуть. І брат мій з вітчимою там. Відкопали, порубали дохлу коняку, принесли куски додому. Тоді посолили і закопали, а частину лишили, щоб зараз з'їсти. Аж тут до двору «комнезами» з лопатами і швами. Хтось доніс... Відкопали ямку із тою здохлятиною, розмотали, обілляли гасом. Слід сказати, що на цю потребу давали їм гасу досхочу, не жаліли. Закидали ямку землею і пішли ще до когось. Тут ми хутенько відкопали

нашу здобич, та до хати, та в ночви з водою, щоб вимок той клятий гас. А тоді довго варили, не раз зливаючи воду. І однак, коли їли, то смерділо гасом. І ніхто не боявся отруїтися тою дохлятиною, ніхто, бо був страх ще дужчий – померти від голоду, а ця смерть страшна.

В. У. Савчук, с. Малі Лисівці, Київщина.

295: Пам'ятаю, як у колгоспі загинув кінь. Труп вивезли до провалля. Люди пішли рубати м'ясо і зняли бірку, прив'язану до хвоста.

На ній написано:

Упала тут та й лежу,

Дожидаю фуражу.

Хто нами керує –

Нехай мене у с... поцілує.

І. Г. Шульга, с. Верещаки, Черкащина.

337: Навесні 1932 року в нашому колгоспі почався масовий падіж коней. л трупи вивозили в ліс і скидали в Чорний Яр. Туди ходили люди і брали ДОХЛУ КОНЯТИНУ. Я не раз бачив пухлих жінок із закривавленими клунками на плечах, які з понурими поглядами прямували із лісу до села. Деякі з с сідали під скиртою соломи відпочити і вже більш ніколи не вставали.

І. Ю. Турчак, с. Лозоватка, Черкащина.

400: Ранньої весни, як тільки зійшов сніг, стали виганяти на вигони схлялих коней. Вони там день ходили, потім падали, вигризали навколо себе все до чорнозему, а через день здихали. Це була велика допомога голодуючим сім'ям. Люди вже за день до загибелі коняки чатували з ножами, косами, вмить налітали на здохлу (а іноді ще й живу) тварину і розметували її до чистих кісток, їв і я цю конину. Ці дні були у нас як свято. Але охлялих коней хутко з'їли, їх було небагато.

Л. Ю. Вернидуб, с. Станковата, Кіровоградщина.

461: А кілька днів у школі давали навіть по шматочку ковбаси. Товста та ковбаса, червона. КІНСЬКА. Тоді багато коней погинуло, то їх прирізували. Корму для них в колгоспах не було, та й працювати коло них теж не дуже хто спішив, то ж вони й висли на посторонках, до бантин прив'язані, гинули. Запам'ятався віршик, ми його виспівували на вулиці та в школі, і Тамара Миколаївна лише рукою махала, відверталася від нас, коли ми починали:

Товариш Ворошилов,

война уж на носу,

А конница Буденного

пошла на колбасу!

Або ще таке:

Товарищ Ворошилов,

кобила без хвоста,

Давай ее зарежем

й будет колбаса.

КОНОПЛІ СІМ'Я

52, 163, 298

32: Весною, залишивши школу, знову наймався в людей пасти корови, в кого ще залишилися. Дають мені їсти один раз в день, а в полі з іншими пастухами підсмажували на вогні СІМ'Я КОНОПЛЯНЕ, равлики.

Д. І. Слободянюк, с. Роздолівка, Вінниччина.

163: Німували побиті жорна. Ще була у нас ступа, макітри, горнята. Мати зі свекрухою підраховували ресурси, примірялись: «Хоч би вийти, хоч би дожити до «зеленого хліба». Важко біду тягти. Шестеро душ, з нас четверо молотників – тільки подавай. Ото наварить мати форми чи лепетухи, а як ще забілити хоч би чим, хоч би молоком з КОНОПЛЯНОГО СІМ'Я – така смакота! «їжте, їжте!» – заохочує бабця. Мусили, їсть пес пса, як нема барана.

В. Ф. Задворний, с. Купіль, Хмельниччина.

298: Чим ближче до зими, тим м'енше було що їсти. Борщ рідкий, картоплі мало. Пекли буряки, кабаки. Підкрадався голод. Стали діставати вузлики з насінням. Було у нас КОНОПЛЯНЕ СІМ'Я. Його присмажували, розтирали макогоном у макітрі, розводили водою, проціджували крізь сито. Виходило неначе молоко. Люди казали: «Видоїли макогона».

Я. П. Мицик, с. Вишнопіль, Черкащина.

КОНЮШИНИ ПОТЕРУХА

129, 151, 349, 363, 493, 367

123: Приїхав поїздом у Шепетівку. До села ще йти 25 кілометрів пішки. Надворі червнева спека. Присів біля джерела. Жую кусочок хліба, запиваю водою. Коли з горба йдуть три жінки з мішками на плечах. Сіли біля мене. Я запитав, що вони несуть. Жінки зі смутком в очах дивилися, як я їм хліб. Одна з них відповіла, що вони з села Судилків, несуть ПОТЕРУХУ з КОНЮШИНИ, яку назбирали на місці колишньої скирти. Цю потеруху сушать, розмелюють у макітрі і печуть пампушки дітям. Страшно стало мені. Я розламав на три частини окраєць хліба, дав їм, а сам швидко пішов геть.

І. А. Невідомський, с. Новоселиця, Хмельниччина.

151: Ранком, було, прокидаєшся і чуєш розмову в хаті: «Чули? Помер Ничипір Дем'янчук...» – «Господи. Недавно ж поховали його дітей, Семенка та Ганну, – зітхає мама. – Що ж воно буде? Он же в нас п'ятеро їх, голодні. А хліба ж ні скориночки...». Ми чули ті розмови і чекали, поки закипить у печі суп, зварений з КОНЮШИНОВИХ ГОЛІВОК, заправлений для годиться склянкою молока від нашої рятівниці – корови.

В. І. Кравчук, Хмельниччина.

493: Як зацвіла трава, нас найбільше виручала КОНЮШИНА. З неї і кисіль, і борошно були найкращі...

Коли налилось жито, мама зрізала з нього колосочки і сушила у печі. Зерно мололи дерушкою. У мливу добавляли КОНЮШИНУ, і коржі виходили напрочуд смачними.

С. М. Радченко, с. Морози, Полтавщина.

«КОНЯЧІ КІЗЯКИ»

355: Ми товкли в ступі полову, замішували її на малясі (у сусідньому селі був цукровий завод) і пекли пампушки, які дуже нагадували конячі кізяки, та їх так і називали в селі.

М. А. Запаско-Приймак, с. Синиця, Київщина.

«КОПІЄЧКИ»

У Грінченковому словнику нема.

215: Весною вибилися із землі такі «КОПІЄЧКИ», мати їх копала і нам давала їсти. Хлібного нічого не було. Ми почали пухнути.

П. Я. Прошуніна, с. Денежникове, Луганщина.

КОРА

89, 364, 409, 472, 485, 486, 530, 531, 339, 5.30

89: У міста не пускали. Наших людей вертали з-під Києва назад, ще й міліція погрожувала, їрте своє, казали. Квасолька, кабак, листя, лобода, дубові жолуді, ЗМЕЛЕНА КОРА, скойки, риба, собаки, цвіт акації, гнила бараболя – оце наша їжа.

Н. І. Швець, с. Китайгород, Вінниччина.

364: КОРУ з липи..

485: здирали КОРУ з дерев...

486: Щоранку мати пекла якісь маторжаники із суміші лободи, полови, потертої на муку КОРИ ДЕРЕВА. Були вони гіркі, кислі.

Д. І. Бурлюк, с. Рябушки, Сумщина.

КОРЖАНИКИ

293: Див. БЕРЕСТА ЦВІТ

КОРМ (свиням), ще ЇЖА ДЛЯ СВИНЕЙ, 374

83: В школу я вже не пішла, а забрали мене в свинарник, і то я рада була, бо як несучим свиням висипати і ніхто не бачить, то я рукою із відра наїмся.

К. І. Дячинська, с. Городище, Вінниччина.

443: ...брат залишився при батькові на свинарнику (В Харкові – О. Р.). Ферма охоронялася міліцією, щоб голодні люди, яких безліч вешталось довкіл, не зазіхнули на свинячий корм. Привозили його підводами в бочках з їдальні співробітників органів НКВД під охороною міліціонерів. Бочки вивантажували і закривали в свинарнику на замки. Пильнувати було що: в помії зливали борщ, скидали кашу, шматки м'яса, багато хліба, траплялися навіть цілі буханки. Мій брат з іншими хлопчиками пролазили в дірку, куди викидали гній, добирались до бочок, самі наїдались, а тоді вибирали з помії розкислий хліб, виносили за територію свинарника. Батько потайки сушив із цього хліба сухарі, мати приїздила й забирала в село. Свині для їдальні співробітників репресивних органів годувалися добряче, а люди?

О. І. Козинець, Харків.

535: Ми відправлялися до новоселівських свиноферм і намагалися вихопити з корита кусочок макухи чи картоплину. Свинарки ганяли дітей.

П. П. Ротач, с. Слобідка, Чернігівщина.

КОРІННЯ, КОРЕНІ

39, 334, 404, 420, 478, 502

334: На полях збирали якийсь біле КОРІННЯ, ще в нас називають ЛАСКАВКОЮ. Сушили його, мололи, клали ще кропиву і пекли коржі, що мали дуже неприємний запах.

Д. П. Дашок, с. Киянка, Житомирщина.

404: сподівалися на щавель, козельці, різне коріння.

Г. М. Власов, с. Володимирівна, Миколаївщина.

420: Я взявся добувати на березі Інгульця КОРЕНІ з ЛЕПЕХИ, у лісі зривав сережки з ліщини, все це мама проварювала і ліпила ма-торжаники, які ну ніяк не трималися купи. Від такого харчу мама остаточно підупала і вмерла напровесні 1933 року.

П. З. Запаренко, с. Веселий Кут, Кіровоградщина.

473: див. КИСІЛЬ.

КОТИ, КІТ, КИЦЬКА

75, 87, 103, 112, 150, 172, 183, 189, 217, 223, 228, 267, 273, 320, 358, 412, 421, 434, 454, 456, 435, 505

87: На багатьох кутках виїли собак і КОТІВ. Коли я зайшов у хату сім'ї Козаченків, опухла дівчинка промовила:

– Дядьку, а ми вашу кицьку з'їли.

В. С. Заворотній, с. Чуків, Вінниччина.

103: У 1933 році від голоду в селі вимерло більше половини населення. Поїли КОТІВ, собак, пацюків, поки діждали липи, лободи, лісової пшенички.

К. К. Кріпак, с. Хвостівці (Ковалівка), Вінниччина.

172: У нас, на хуторі, і в селі Малієве не було собак, КОТІВ, ворон, горобців. Все поїли люди. Кому попався кусок конятини, була розкіш.

П. А. Волочай, с. Скелька, Дніпропетровщина.

223: За последнее время, в связи с поеданием огородных овощей, часть колхозников стала питаться поеданием КОШЕК, собак, скотной падалью.

Информация председателя Новопокского района в области.

267: Народилася я в селі Котельня Андрушівського району Житомирської області в сім'ї робітника по спорудженню брукованих шляхів. В сім'ї нас було 14 дітей, я була найстаршою... Я заманювала до сіней голодних КОТІВ і собак, тут же їх сапкою вбивала, пекла на вогнищі, і напівсирими ми їх їли.

Р. С. Соколовська, Житомирщина.

320: Одного разу якимсь чином попав до нас у хату КІТ. Вже й не пам'ятаю, як ми його з братом душили, але задушили. Обдерли шкіру та й зварили, поки повернулася мати.

І. С. Ткаченко, с. Тараще, Київщина.

454: Скоро поїли собак (кішки розумніші, повтікали до лісу і там здичавіли). Ловили горобців, споживали жаб і слимаків-равликів. Прогрес – хоч за жабами наздогнали Європу.

456: Ще один сусід, Юхим Гребенюк, ловив собак та КОТІВ, шкури з них здавав на заготівлю, а м'ясо споживав, за що отримав ім'я Кошкодьора, під яким і ходив до смерті.

І. В. Бугаєвич, с. Диканька, Полтавщина.

485: див. Миші.

505: У нас по сусідству жили сиротами брат і сестра, Павлик та Ганя. Дуже тяжко бідували. Ще на початку року в нас КІТ пропав. Пішов до Павлика запитати, чи не бачив, бува.

Заходжу в хату, бачу, – сидить під столом КІТ, але не наш. Ганя як почувла чого я прийшов, затрусилася уся, схопила того кота – і головою об долівку його. Злякалась, що я заберу.

Виявляється, вони вже тоді КОТІВ їли...

В. Я. Калиниченко, с. Остап'є, Полтавщина.

КАКИШ

330: Зелепухи вишень, слив, молочай «какиш» – обдереш верхню ликувату кору, а середина ледь гіркувата. Я і мій товариш Гриша Мельниченко з'їдали цього «КАКИШУ» сніп. «Гнате, на покуштуй, ну точно пахне хлібом!» Як ми хотіли їсти!

Г. Ф. Миронюк, с. Тимошівка, Черкащина.

КРЕЙДА

216: У мене була дивна натура: я міг їсти все, що трапляло на очі. КРЕЙДУ, траву, якусь шкіру – обсмалю і їм. Тітка з бабусею уже підвестися не могли, на очах умирали. А я тримався, хоч і почав опухати.

І. Т. Алексеєнко, с. Костянтинопілля, Донеччина.

559: Спочатку наші сільчани провідали, що голод панує не скрізь. Зібравши всі святкові речі: теплі кожухи, смушкові шапки, хромові чоботи, квітчасті українські хустки, вишивані рушники й сорочки, – батько з трьома сусідами подався, як тоді говорили, «в Росію», щоб поміняти речі на муку й картоплю. Куди вони саме їздили, не запам'ятала, але добре пам'ятаю, як сусідка Величко Софія Семенівна почала місити тісто з привезеної чоловіком «муки», а те тісто чомусь було дивно біле... КРЕЙДА!

Н. І. Бабенко, с. Пилиповичі, Київщина.

КРОПИВА

51, 82, 86, 98, 99, ПО, 116, 134, 150, 273, 322, 324, 330, 337, 343, 347, 357, 374, 405, 414, 428, 451, 461, 463, 468, 472, 478, 491, 509, 520, 567

82: Тоді батька знову посадили в тюрму в Літині. Я йому носила передачу: в пляшці суп з КРОПИВИ. А тато і сиру КРОПИВУ їв, коли їх виводили на подвір'я.

Г. А. Комченко, с. Літинці, Вінниччина.

110: Обшукували всі липові дерева й кущі, а на них листя ніде вже не було, все було обірване, хіба що високо наверху, де неможна було дістати. Траву кульбабу, ЖАЛКУ КРОПИВУ й лободу скрізь повиривали й поїли.

І. М. Івасюк, с. Степківка, Черкащина.

273: Молода КРОПИВА була справжніми ласощами.

М. І. Волинець, с. Іванівка, Житомирщина.

461: КРОПИВА появилася, то по всіх ровах ми її визбирували, пекла там руки чи не пекла, суп з неї варили, та щоб густіший. Відтоді й пісенька запам'яталася;

Батько в СОЗі,

мати в СОЗі,

Діти лазять по дорозі,

їхало ГПУ,

Повкидало в КРОПИВУ.

М. Є. Петренко, Лохвиця, Полтавщина.

КРОТИ

145: Тої весни було багато КРОТИВ. Люди кинулися їх ловити. М'ясо в них дуже смачне, а за шкурку в лавці давали 10-15 коп. За ці копійки люди купляли сіль. І ця сіль багатьох погубила. Ті, що були худючі, як скелети, але помаленьку рухались, почали пухнути, злягли і повмирали.

П. К. Павлусенко, с. Сокирищі, Вінниччина.

148 див.: БУР'ЯН.

КУЛЬБАБА

110: див.: КРОПИВА.

93: Хто шукав трубочки з КУЛЬБАБИ, хто носив брагу з заводу.

КУКУРУДЗЯНІ КАЧАНИ

66, 78, 93, 148, 154, 160, 202, 217, 224, 239, 255, 292, 302, 362,

383, 400, 417, 418, 446, 452, 461, 488, 489, 493, 495, 501, 531, 532, 542

66: Але сім'я як-не-як могла перезимувати, бо залишилось трохи картоплі, кормового буряка, КУКУРУДЗИННЯ, яке призначалося для корови. Зимою із стебел КУКУРУДЗИННЯ виймали м'яку серцевину (корови вже не було), підсушували, мололи на жорнах на муку і варили баланду. Це на зиму було спасіння.

І. С. Підгородецький, с. Комарівці, Вінниччина.

78: У Ладижині був технікум, один студент приніс з собою туди коржа з пустих кукурудзяних КАЧАНІВ і бур'яну спеченого. А воно таке, що розсипалося в кишені, то він ложкою почав звідти вибирати і їсти. А другий каже: дай мені. Той дав, а він підніс те їдло до портрета Сталіна і каже: бачиш, що ми їмо, тобі б такого попоїсти. Тут був ще третій, пішов і доніс, і зараз же забрали його, і більше хлопця ніхто не бачив.

П. П. Конечна, с. Бубнівка, Вінниччина.

93: Я сам бачив на горі біля немирівської гуральні велику кучугуру КАЧАНІВ КУКУРУДЗИ, обнесена колючим дротом. З кукурудзи, ячменю гнали горілку, а кругом сиділи виснажені голодом люди або жю зовсім опухлі, пили брагу і тут же вмирали.

Кукурудзу охороняв міліціонер. І от взимку, як розказував батько, голодні накинлись на кукурудзу, почали хапати КАЧАНІ, тут же їх гризти, ховали за пазуху, напихали ж кишені, набирали в мішки. Охоронець «народного добра» декількох знедолених поранив.

О. І. Ведибіда, с. Вел. Бушинка, Вінниччина.

154: Начальницька гуральня працювала на повну потужність. Гнали спирт з хліба – з проса, ячменю, пшениці, кукурудзи... З дальних сіл ішли люди чорні та опухлі до гуральні. Сідали попід дорогу і просили у черепки браги. А у дворі гуральні лежали довгі кагати КАЧАНІВ КУКУРУДЗИ під відкритим небом. Чорніли під дощем і снігом. А попід високим парканом кругом гуральні сиділи, лежали і вмирали опухлі від голоду люди, які прийшли із далеких сіл. Ті голодні люди, які ще могли сидіти по-під парканом гуральні, не зводили очей із КАЧАНІВ КУКУРУДЗИ, чекаючи, поки вартовий з рушницею пройде, і тоді вони намагалися гачком притягнути до себе той святий качан кукурудзи. І тут же голодна людина гризла його, тулила до грудей і оглядалася, щоб ніхто на видер.

М. М. Олянецька, с. Тартак, Вінниччина.

224: Основними продуктами в указаних сільсоветах являються – кормовий буряк, картофель, КАЧАНІ от КУКУРУДЗИ, різні зернові відходи, але далеко не в достаточній кількості.

Інформація председ. КК Новопокровського району, Донецьчина.

239: Запамятала, що мама просила у сусідів пусті КУКУРУДЗЯНІ КАЧАНІ, від зерна вже облущені, розбивала молотком на дрібні шматочки і несла до млина. Виходило таке – як тирса. Домішувала ще жменьку зерна, вимінювала його у людей за якусь одежину.

Змоловши, пекла на черені у печі чибрики..

М. Д. Венець, с. Вел. Старосілля, Черкащина.

239: див. ПЛЯЦИК. 255: див. ПРОСЯНЕ ШОЛУЩИННЯ.

493: У ступі товкли КА ЧАНІ КУКУРУДЗЯНІ, та борошно було з них погане. Від нього боліли животи.

Є. М. Радченко, с. Морози, Полтавщина.

ЛАВРИКИ-РАВЛИКИ

116: Ходили в ліс, збирали ЛАВРИКІВ, слимаків, але їх трудно було знайти, бо цим промислом займалося все голодне село.

О. А. Чешньовський, с. Свіршківці, Хмельниччина.

ЛАСКАВКА

334: див. КОРИННЯ.

ЛАТУРА

31: див. БАЛАНДА

140: До травня місяця хто вижив, то вже жив. В травні варили ЛАТУРУ (куліш з кукурудзяного борошна) на колгоспі.

М. П. Жовтій, с. Грабівці, Вінниччина.

ЛЕВУРДА

275: ...на лісовій ЛЕВУРДІ (левурда, хто не знає, – дикоросла цибулинна рослина, смак якої нагадує часник), якою пропахло, від людського надмірного вживання, все, навіть саме повітря в селах, на вокзалах до блювоти пропахло...

О. М. Матійко, с. Івки, Київщина.

339: ...весною 1993 року люди їли млинці з мерзлої картоплі, ЛЕВУРД У (близько Богуславський ліс), лободу, квітки білої акації, потім гичку буряків, рили молоду картоплю, але без хліба помирали.

І. І. Карапищенко, с. Юхни, Київщина.

ЛЕПЕХА

420: див. МАТОРЖАНИКИ

ЛЕПЕТУХА

163: див. ФРАМУГА

ЛИНДА

243: Ми, що пишемо цього листа і склали списки померлих, знаємо смак дертяників, полов'яників, лопушаників, хроняників і смак нашої рятівниці – ЛИНДИ (затурка була б для нас розкішшю), яку нам давали раз у день у школі.

О. І. Овдіюк, с. Тарган, Київщина.

ЛИПА

29: От у ЛИПИ з'являються бруньки, діти від рання до вечора сидять під липами і на ЛИПАХ і їдять ті бруньки. В нас у селі коло церкви є ЛИПИ, а більше нема нігде. А бруньки з ЛИПИ мусили б бути добрими.

Г. П. Шесняк, с. Слобідка-Кальнянська, Хмельниччина.

64: Чекали з нетерпінням, щоб розвинулась ЛИПА, бо кажуть, що листки з ЛИПИ можна їсти. Коли липа розвилась, брат Міша вилазив на ЛИПУ, нашморгував листочків торбу, мама їх у печі сушила, а потім розтирала в макітрі, кидала туди жменьку картопляних сухих лушпайок, знову розтирала і пекла нам такі деруни, які ми їли, щоб не поздыхали. Потім ще добавляли в цю суміш тертого хрону.

Г. М. Федорцова, с. Івча, Вінниччина.

74: У нас у селі рвали листя й цвіт з ЛИПИ, сушили, топтали і пекли з нього хліб. Тільки то не хліб був.

М. О. Король, с. Бруслинів, Вінниччина.

96: Я заліз на піч і побачив на комині якийсь чорний корж. Баба сказала, що то такий хліб з ЛИПОВОГО ЛИСТЯ. Я відломив шматочок і покуштував. Доки буду жити, не забуду смаку того «хліба» 1933 року.

В. С. Самойлюк, с. Стадниця, Вінниччина.

145: див. СЛИМАКИ.

330: див. КАКИШ.

358: Хто мав ще сіль, то «обідали», крім баланди, ЛИПОВИМ ЛИСТЯМ, бо м'яке і не гірке. Після нього текла зелена юшка по ногах. Все було байдуже, бо були напівтрупи.

А. М. Найда, с. Товста, Черкащина.

ЛИП'ЯНИКИ

74: ЛИП'ЯНИКИ без кінця пекли. Це – сушені липа, акація, щавій і чречана полова, щоб трималися купи.

Х. С. Дроздовська, с. Бруслинів, Вінниччина.

344: А тоді вже пекли ЛИП'ЯНИКИ із листя липи, та збирали усяку нечисть.

І. Ф. Гірченко, с. Рославичі, Київщина.

535: Ми рвали в лісі пшінку і молоденьке листя з липи, сушили його і терли – воно йшло на ЛИП'ЯНИКИ і маторжаники (з цікавості заглянув нині до тлумачного словника, але слова «ЛИП'ЯНИК» там не знайшов; маторжаник пояснено, як корж з маком; подумав, ні, не такого смислу надавали йому люди в голодні роки).

П. П. Ротач, с. Слобідка, Чернігівщина.

ЛІПЕНИКИ

478: Часто по дорозі на Полтаву з місцевої тюрми вели заарештованих. Йшли ці люди якоюсь страшною сірою юрбою, худі, згорблені, ледве тягли ноги. Завжди до дороги в такі хвилини виходили жінки, діти і кидали тим людям, хто що міг: морквину, буряк, яблуко, ліпеник. ЛІПЕНИК! Ніхто зараз і не знає.

489: Вона (мама) була рада лушпинню з картоплі, полові з проса, осередкам з качанів кукурудзи. Осередки з кукурудзи ми товкли в ступі і пекли «ЛІПЕНИКИ». Вони не тримались купи, розпадалися і були дуже гіркі.

М. І. Корнійсук, с. Овруч, Житомирщина.

501: Пішло в їжу липове листя та барда. Треба дякувати долі, що лютенський спиртзавод з осені переробляв картоплю і залив тією бардою три великі ями. До весни вона загусла. Оцю барду й продавали людям, з неї пекли ЛІПЕНИКИ і тим жили.

М. В. Савченко, с. Лютенка, Полтавщина.

ЛІЩИНИ СЕРЕЖКИ

420: див. МАТОРЖАНИКИ.

ЛОБОДА, ЛОБІДКА

Сторінок не вказую, бо майже на кожній згадується ця рослина-спасителька.

43: Мати загадує нарвати ЛОБОДИ, а я, семирічний, не можу, сили немає. А дехто їв ту

ЛОБОДУ я нестямі доти, доки й помирав у страшних муках.

П. К. Бойчук, с. Романів Хутір, Вінниччина.

103: див. КІТ, КИЦЬКА.

126: Кульмінаційним пунктом голоду 33-го був червень, їли варену ЛОБОДУ, яку чомусь називали «волоком». Від цієї страви швидко опухали, а від гірчиці втрачали пам'ять і тоді творили страхіття...

М. П. Божик, с. Криштопівка, Хмельниччина.

137: див. ШОВКОВИЦЯ.

264: Кожен хотів жити і рятувався як міг. Рятувала ще ЛОБОДА. І яких тільки страв не готували з неї!

В. Ф. Задворний, с. Купіль, Хмельниччина.

205: див. КАЛАЧИКИ.

382: В селі попід плотами лежали люди, які від ЛОБОДИ пухли як колоди і вже ходити не могли, так вони й помирали... Крушельницького Теофіля кинули в яму живого, він виліз з рову і ще 4 дні прожив на ЛОБОДІ.

М. В. Григорук, с. Полянецьке, Одещина.

400: Коли піднявся бур'ян, почали пекти плечики з ЛОБОДИ (лободу товкли, присолювали і пекли), їжа була дуже гидка, я її їсти не міг, але багато хто їв. Від такої поживи люди, особливо діти, сильно пухли, помирали.

Л. Ю. Вернидуб, с. Тернове, Кіровоградщина.

468: Уривок з думи про голод:

В тридцять третьому году їли люди ЛОБОДУ,

Пухли люди із голоду – помирали на ходу.

Отощали усі люди, падали, як мухи,

Кропивою-ЛОБОДОЮ не наповниш брюха.

Гей, гей! не наповниш брюха...

Єгор Хомич Мовчан, кобзар.

509: див. ЛОПУЦЬКИ.

510: ...та ось лірник обернув кілька разів ручку катеринки і слабким недужим голосом заспівав: «Я сьогодні щось дуже сумую. Про ту волю козацьку згадав...». (Далі текст 4 строф пісні, яку приписують Івану Мазепі, яку ми співали у таборах 1960 і в 70-х роках. – О. Р.).

Скінчилася пісня. Та раптом додаток:

В тридцять першому году вже пізнали ми біду. В тридцять другому году їли люди ЛОБОДУ.

В тридцять третьому году помирали на ходу.

То була, мабуть, його остання пісня. Зненацька підійшли двоє в цивільному і забрали співака.

Г. Ф. Сім'я, с. Локня, Сумщина.

532: див. ЛЮПИН.

542: На ранок ми пішли на Путивль. Ночували у якихось людей, господарі були добрі люди: постелили нам на підлозі, дали вечеряти. У них був такий самий голод, як і всюди. На вечерю – борщ із ЛОБОДИ, як у нас вдома. Та ще й без солі...

М. Д. Фененко, с. Вільшана, Сумщина.

ЛОПУХИ

280: А як тільки тепло зігнало сніг, тато копав коріння ЛОПУХІВ, варили їх і їли. Яке ж воно було гірке!

В. Г. Поліщук, с. Павлівка, Черкащина.

313: див. ЧЕРЕПАШКИ.

493: Коли підсохла земля, стали копати корені ЛОПУХІВ і синяка, їх пекли замість картоплі.

С. М. Радченко, с. Морози, Полтавщина.

ЛОПУШАНИКИ

243: див. ЛИНДА.

ЛОПУЦЬКИ

345: Діти ходили і шукали, може, хто викинув де лушпайки із картоплі. Весною стало легше. Виросли ЛОПУЦЬКИ. Скільки я їх переїв, а от недавно згадав, які вони були добрі, покуштував, але їсти не зміг. Чогось стали недобрі.

А. С. Шпоть, с. Лебедин, Черкащина.

509: Щавель, ЛОПУЦЬКИ, лобода, кульбаба та інші трави йшли до юшки. Листя з липи

добавляли до половини та картоплі і пекли маторжаники.

У. Ф. Сім'я, с. Локня, Сумщина.

558: А ми пішли через дорогу на колгоспне поле їсти ЛОПУЦЬКИ (молоде стебло свіріпи).

В. С. Максимчук, Носівський, Чернігівщина.

ЛОША

Щоб порятувати сім'ю, житель села Баланівки Бершадського району на Вінничині Лихтерії Максютя зарізав ЛОША. Вранці прийшов голова сільради з міліціонером і комсомольцями. М'ясо рекувізували. Чоловіка засудили на п'ять років. Він у тюрмі вижив, а жінка із синами Мишком і Грицьком померли від голоду. Життя було гіршим від неволі!

ЛУПА З КАЧАНІВ

98: Оце недалеко від нашого Кармалюкового є село Мартинівка. Там коло заводу була яма на брагу, а друга яма була під ЛУПУ з кукурудзяних КАЧАНІВ. Приходили тоді в Мартинівку з багатьох сіл. І наші багато ходили. Там, коло ям отих, і вмирили часто. Забрали всю брагу і всю ЛУПУ. Тоді в нас і склали приказку про ті страшні роки:

Висить Сталін на стіні

І показує рукою

В Мартинівку за лупою.

Казали, ніби це придумали Тимко Бабій та Іван Михаль. Якось взнало про це НКВД і хлопців забрали навечно. Не вмерли в голод, то помогли.

О. Ф. Литвин, с. Кармалюкове, Вінниччина.

362: їли м'ясо дохлих коней, осередки кукурудзяних качанів, ЛУПУ проса, гречки. Макуха була делікатесом...

А. С. Дригота, с. Кадомка, Київщина.

ЛУСКА ГРЕЧАНА

360: Дуже доймала нас лобода і ЛУСКА ГРЕЧАНА, а також насіння буряків. Не один від них помер.

О. П. Гнатюк, с. Ярославка, Житомирщина.

ЛУШПАЙКИ

89: Ще з осені тридцять другого сяк-так, а весна тридцять третього – страшна голодовка.

З'явилося листячко липове, лобода, ЛУШПАЙКИ, якась жовтенька пшінка – оце їли. У

Городку вмерло від голоду 220 душ, а на фронті загинув 131 чоловік...

М. В. Марчук, с. Городок, Вінниччина.

ЛУШПИННЯ З КАРТОПЛІ

64: Ще була картопля, яку ми дуже берегли. ЛУШПИННЯ з КАРТОПЛІ мама мила й сушила в печі на весну.

Г. М. Федорцова, с. Івча, Вінниччина.

64: див. ЛИПА.

105: В їжу пішли лушпайки з КАРТОПЛІ, їх висушували, мололи на жорнах (підпільно) і з тої муки, вірніше, темно-коричневої маси, пекли млинці або варили якусь бурду, їсти її було неможливо, але мусили.

І. Д. Барладин, м. Бар, Вінниччина.

272: А тепер не було ні товчі, ні картоплі. Мати зварила корові тільки КАРТОПЛЯНЕ ЛУШПИННЯ і виляла його з окропом у цебер. ЛУШПИНИ сиротливо лежали на поверхні січки. Саме ж цей час до хати зайшли два жебраки. Ледь привітавшись, вони притьмом кинулися до цебра – і картопляне ЛУШПИННЯ одразу ж щезло в їхніх горлянках. Не встигли ми й опам'ятатися як це сталося. Коли старців одправили, мати сказала сумно:

– Оце вже і я бачу, що голод.

М. І. Волинець, с. Надточаївка, Черкащина.

345: Діти ходили і шукали, може, хто викинув де ЛУШПАЙКИ з КАРТОПЛІ.

А. С. Шпоть, с. Лебедин, Черкащина.

ЛЮДИ

43: В людей від голоду наставали глибокі зрушення психіки, здоровий глузд залишав їх, меркли природні інстинкти. Люди переставали бути людьми. Люди їли людей, їли своїх дітей!!! ...Викачка продовольства була фактично тотальним грабунком, супроводжувалась нечуваним приниженням людської гідності, загрозами, знущаннями, висланням селян з

рідних країв на необжиту сувору північ чи в Сибір. Пограбовані, розтоптані, зламані голодом і жорстокістю влади люди часом уже і не намагалися шукати виходу з цієї безвиході... була моторошна байдужість до мук ближнього, були й випадки канібалізму, скоєного в нестямі, в стані повного відключення кори головного мозку. Ледь прийшовши до тями, ці люди або у відчай накладали на себе руки, або назавжди втрачали розум.

П. К. Бойчук, лікар, с. Романів Хутір, Вінниччина.

69, 71, 73, 74, 75, 124, 130, 145, 147, 173, 191, 202, 221, 228, 242, 266, 273, 280, 290, 293, 299, 313, 317, 323, 325, 382, 410, 422, 429, 433, 434, 471, 478, 485, 490, 506, 530, 531, 542, 556 Див. також ДІТИ.

228: В нашому селі було чимало випадків людоїдства, їли своїх, що померли раніше, їли і тих, яких відвозили на кладовище, бо їх майже не закопували в землю – нікому було копати ями.

І. А. Дреєв. с. Новобаранівка, Луганщина.

313: Був такий випадок. Привезли мертву жінку, скинули на кладовищі, прикрили соломною. Ішов чоловік, підпалив солому, щоб погрітись. Коли труп обпекло вогнем, пішов запах смаженого. Чоловік став гризти труп за стегно ноги. Побачили люди і заявили у сільраду... Всі пішли на кладовище й побачили: де димів димок, лежав чоловік і гриз людські ноги, які виглядали з-під попелу згорілої соломи. Коли ми підійшли, той чоловік подивився на нас байдуже і продовжував гризти.

М. Я. Ковтун, с. Дениші, Житомирщина.

325: Коли ми, діти, поверталися із школи (це десь у березні й квітні) то бачили попід тинами задубілих людей... Якось ми, малеча, зі страхом обступили дядька, що помирав при дорозі. Він одкусив великого пальця на руці і жував його, обличчя й руки були заюшені кров'ю. Казали, що в нього було семеро дітей, що вся родина померла, а він збожеволів...

М. П. Цовбун, с. Ненадиха, Київщина.

485: Навесні ми за материну хустку купили в однієї жінки чималий шматок м'яса. Не встигли ми його приготувати, як прийшли із сільради. М'ясо забрали – воно виявилось людське. Залишили нам маленький мішечок крупи. Та хіба ж він вистачив нам надовго?

Г. К. Буданцева, с. Котівка, Харківщина.

530: В 1933 році мене направили в Ріпкинську лікарню. Завідуючий лікарнею наказав усім, хто звертається з проханням видати справку про смерть родичів, видавати такі справки і писати в них, що смерть сталася від гострої серцевої недостатності. Кілька разів за такими довідками в лікарню зверталася багатодітна мати. А одного разу міліціонер привів до нас дівчину років 18-19 і приніс всі довідки, які ми видавали її матері. З'ясувалося, що ця дівчина та її мати вбили і з'їли всіх молодших дітей, а потім озвіріла від голоду дівчина вбила свою матір. Коли її варила, сусіди заявили в міліцію, що з хати чути запах вареного м'яса.

С. Аврамович, Чернігівщина.

556: Покладаючись на людські завіряння, можемо багато чого зрозуміти: як і чому на добрій і щедрій Україні людоїдство стало поширеним явищем, і то коли – в першій третині двадцятого століття! Моторошно стає, коли вчитуєшся в описи стану людей, доведених до голодного відчаю, до смертної межі. Поступове фізичне омертвіння, моральне спустошення, байдужість до всього, тільки – їсти, їсти, їсти... Остудіння, здичавіння, втрата людської подобі – людоїдство. Хоч це не всіх грішних у тяжкому смертному гріху рятувало. Людоїди, вчинивши зло над своїми жертвами, в стані невиліковного безуму вмирили. На сторінках Книги-Меморіалу ця потворна аномалія осмислюється, досліджується очевидцями голоду, які вижили, потім стали медиками, біологами, психологами, вчителями, думається, це хіба що початок, поглиблене студіювання ще попереду.

Володимир Маняк, укладач Народної Книги-Меморіалу.

ЛЮПИНУ НАСІННЯ

532: ...Пам'ятаю хліб з тертої картоплі, до якої домішували все, що завгодно, – потовчені в ступі качани кукурудзи без зерна, полову, лободу. Десь батько дістав НАСІННЯ ЛЮПИНУ, але воно було дуже гірке. Його вимочували довго у воді і потроху їли.

В. Д. Зуй, с. Орлівка, Чернігівщина.

553: їли ворон, псів, лободу, липу, ЛЮПИН.

Г. А. Дерев'янка, с. Олишівка, Чернігівщина.

559: Мама віддає їм останнє з того, що собі держить: деруни з полови та макухи, жарений ЛЮПИН гіркий, дрібна картопелька.

А. П. Кузьменко, с. Пилятин, Чернігівщина.

МАГАРА

217: В селах Ровенецького району, починаючи з січня 1933 року, колгоспники замість муки отримували МАГАРУ, з якої варили суп, кашу, випікали хліб. «Випечений із МАГАРИ і інших відходів хліб, – говорилось в одному із документів, – має чорний колір, на смак гіркий; лікарі заявляють, що від такого хліба багато колгоспників страждають захворюванням шлунку».

Коментар канд. іст. наук Миколи Трояна.

219: В Самсонівській сільраді з колгоспу вийшли 47 сімей, які прямо заявили: «Без хліба працювати не будемо». Однак відповідальні працівники подібні настрої в розрахунок не брали. Твердження селян, що «обробити трудовим сім'ю неможливо, що всі голодні, обірвані, їдять макуху, МАГАРУ...», вони розглядали як результат куркульської агітації. Той же.

МАКОРЖЕНИКИ

429: З осені і дїтлахи, й дорослі шукали в полі склади мишей-полївок і забирали всі запаси звїдти. Не минали й бур'янів, особливо мишію. Насіння його збирали, товкли й пекли коржі. У той час з'явилась гірка частївка:

Батько в СОЗї,

мати в СОЗї,

Дїти плачуть на дорозї,

Мишїй мелють і товчуть,

МАКОРЖЕНИКИ печуть.

О. М. Лук'яненко, с. Омельник, Кїровоградщина.

МАКУХА

64, 242, 255, 362, 375, 400, 403, 417, 425, 428, 431, 432, 459, 461, 468, 520, 531, 532, 535, 539

Мої спогади (О. Р.):

У голод 1946-1947 рр. ми жили в Єнакієвому, Донбас. МАКУХА була делїкатесом: її шматочок покладеш до рота і смочеш. Мама варила у казанку її, вона довго кипїла, булькаючи, густа. Потїм її ложкою ми їли як кашу.

242: До школи в ті дні приходили не всі. Половина жителїв мого села, батьки і дїти, лежали пухлими. Тї, що вїдвїдували навчання, ласували на перервах макухою. Той смак залишився на все життя. Менї здається, що я нічого ніколи смачнїшого не їв.

П. П. Сиченко, с. Ясногородка, Кїївщина.

362: Макуха була делїкатесом.

А. С. Дригофа, с. Кадимка, Кїївщина.

375: Менї поталанило в тому розуміннї, що не довелося дїйти до гранї голодної смертї, бо батько був вїдомим лїкарем-хїрургом, головним лїкарем Новоукраїнської мїжрайонної лїкарнї. Але й нам шматок макухи здавався ласощами.

О. М. Кононенко, д-р біол. наук, Кїровоградщина.

400: Працюючим колгоспникам початку року видавали потроху кукурудзи, потїм МАКУХИ, а на весну залишилось тїльки «спїльне харчування». На колгоспнїй кухнї варили обїд, являв вїн собою мисочку каламутної рїдини, де було два, завбїльшки як голубине яйце, галушки з висївок... «Меню» урїзноманїтнювали, варили інколи МАКУХУ тої ж консистенції або кукурудзу, де на той же об'єм родини випадало 10-15 зернят.

Л. Ю. Вернидуб, с. Станковата, Кїровоградщина.

403: Хтось подав уже не нову думку пїти до олійницї. Через прочиненї дверї ми спостерїгали, як робїтник наповнює ступу давильнї розжареною сїм'яною масою. Хтось не витримав і першим кинувся до ЇСТИВА, за ним – інші. Смажене СІМ'Я обпїкало руки, роти, але голоднї жували його, набивали кишенї. Нарештї робїтник отямився і почав бити несподїваних нападникїв.

Г. М. Сиденко, с. Володимирка, Миколаївщина.

417: Село САСІВКА. З Сасївської сїльради з 1931 роцї було 518 житлових дворїв, в день обстеження – 325, мешканцїв – 1243 (було 2272). Громадське харчування – МАКУХА з водою.

З інформації комїсії працівникїв медичних установ м. Зїнов'ївська мїськпарткомовї вїд 22 травня 1932 року.

419: 23 грудня до Зінов'євського району з Одеси прибув на хлібозаготівлю член партії тов. Мошинський. Його було розподілено до с. Сасівка уповноваженим міськкому партії. У Сасівці Мошинський застосував ряд надзвичайних заходів, у результаті яких виселено 30 чоловік куркульського елемента. Сьогодні ми одержали повідомлення, що тов. Мошинський здійснив над собою самогубство. Перед цим він висловив думку щодо нереальності хлібозаготівельного плану, а також протесту, що він став жертвою подібних методів хлібозаготівлі і рано чи пізно вони винесуть свій вирок...».

Із інформації уповноваженого Одеського обкому партії
31 грудня 1932 року.

425: див. ЖОМ

428: Подивися на перерві, що їдять діти, то й страх обіймає: хліба майже ніхто не брав, а їли гарбуз печений чи картоплину, дехто гризе шматочок СОНЯШНИКОВОЇ МАКУХИ. Бувало, що хтось із дітей підійде й дасть мені шматочок макухи. Діти ж бачили, що й ми, учителі, живемо надголодь.

Г. З. Губенко, с. Макариха, Кіровоградщина.

459: див. ВИСІВКИ.

461: У матері сестра жила під Тулою, в Алексині. То ще з громадянської війни бербеницька красуня сподобалася командирі взводу червоних кіннотників. Мати до неї двічі за зиму їздила, привозила гороху, дерті, МАКУХИ. Аже на залізниці ставало все строгіше й строгіше, обшукували, відбирали, зсаджували з поїздів. Але, однак, мусила збиратися ще... Зібрала мати крайки, рушники, свої вишиті сорочки, батькові, скатертину ткану – поїхала. Хоч який малий був, а пам'ятаю ж, що в нас скільки того було вишиваного та тканого, та після голодовки майже нічого не лишилося, пішло все за маляс та МАКУХУ, дерть та висівки, інший хоч який там харч. А верстати ж потрошили разом з іконами, щоб колгоспники на приватній роботі часу не марнували...

М. Є. Петренко, м. Лохвиця, Полтавщина.

463:

А у СОЗі при дорозі
роздають МАКУХУ –
хочеш жити – йди до СОЗу,
Бо впадеш без духу.

Гей, гей! – бо впадеш без духу.

3 «Думи про голод» Єгора Мовчана.

521: Але хліба майже ніхто не давав, хіба що макуху. Була в селі стара баба, а в неї дочка та онука. То ці двоє хоч ходять, щось роблять, хоч і голодні, а баба сліпа, сидить на печі та все руку простягає у простір – наче думає, що хтось щось їй дає. Я дам їй грудочку МАКУХИ, вона її смоче, обома руками держить, щоб ніхто не забрав. А я дивлюсь та плачу.

І. Г. Васищенко, с. Кукшин, Чернігівщина.

531: В кінці 1932 року мені пішов дев'ятий рік. Що я запам'ятав? У хату прийшли 5 чоловіків і залізними палками штрикали долівку, шукаючи хліб. Торбинку з зерном мати заховала на піч і посадила мене на неї. Один з них, Глушаниця Іван, прогнав мене і забрав торбинку. Мати почала плакати і просила, щоб віддав. Але у відповідь: «Не подохнуть твої діти, хай їдять полову». Пам'ятаю, що батько вносив полову і ми її переточували, відбираючи послід. Товкли жолуді, мішали МАКУХУ – пекли «хліб».

М. І. Дузь, с. Кобижча, Чернігівщина.

535: Ми відправлялися до навоселівських свиноферм і намагалися вихопити з корита кусочок МАКУХИ чи картоплину, свинарки ганяли дітей.

Я. Я. Ротач, хут. Каленівщина, Чернігівщина.

МАЛАЙ ЖМИХОВИЙ

137: А ще як ньєнка (коли-не-коли) жмихового МАЛАЯ спече.

Г. Р. Сміщук, с. Крикливець, Вінниччина.

МАЛЯС або МЕЛЯС

69, 91, 298, 324, 341, 363, 364, 459, 461, 468, 520, 531, 532, 535, 539

69: Або дивляться люди: везуть МЕЛЯС з Калинівки. Десь трошки схлюпне, то схиляються –

геть вичерпають. Або хто хустку має тернову – дає її за півлітру МЕЛЯСУ.

О. Т. Михальчук, с. Заливанщина, Вінниччина.

91: Голод, біда, а в мене народилася дівчинка Ганя. Нещасні жінки, в яких того тридцять третього року народилися дітки. Вони просили Господа, щоб був милосердним до того дитяти, що з'явилося на світ. Завод був близько, то ми крали МЕЛЯСУ, жом, бурякове насіння, буряки. МЕЛЯСОЮ і дитину вигодувала. .

К. С. Кирпач, с. Городок, Вінниччина.

298: Був у нас ще МАЛЯС. Колись батько з Майданецької цукроварні привезли. Почали ми його напикати на сковороді – так собі цукерки робили. Яке ж воно гидке і на запах і на смак! Люди пухли від МАЛЯСУ цього, але їли.

Я. Мицик, с. Вишнопіль, Черкащина.

324: Спочатку взимку мама ще діставали мелясу й макуху. МЕЛЯСУ змішували з просяною половиною і таке їли...

М. Б. Цовбун, с. Ненадиха, Київщина.

341: Потім довгоносиків заставляли збирати. Ми й тут собі знаходили поживу: де були для метеликів дечка з МЕЛЯСОМ розставлені по цукрових буряках, ми їх геть пальцями вимастьовали. Я вже тоді була в сільському патронаті.

П. Я. Дяченко, с. Чапасівка, Черкащина.

363: Горохв'яне борошно, пшоно, олія та меляс стали для нашої сім'ї рятунком від голодної смерті.

Л. П. Куліш, с. Пустоварівка, Київщина.

364: див. ТЕРТЕНИКИ, 364

364: У нашій сім'ї померло шестеро дітей. Це сталося тому, що батька в тридцять другому році розкуркулили, хоч він і не був куркулем, а тільки відмовився йти в колгосп. Коли батько сказав комісії, що не піде... забрали силою все те, що батько надбав своєю працею, ще й сказали, що заберуть і сіно в колгосп. Та за сіно, мабуть, забули, то батько виміняв за нього меляси. А ми вже були пухлі, а як поїли тієї МЕЛЯСИ, то за тиждень померли 4 братики і 2 сестрички.

М. С. Норець, с. Гусачівка, Київщина.

МАНГУЛИ

495: Батько почав молоти у млині пусті кукурудзяні качани, виходила крупа, схожа на дробини. Мати розмочувала ті дробини, домішувала туди буряка і пекла МАНГУЛИ.

П. К. Мостовий, с. Вел. Кобелячок, Полтавщина.

МАРТОПЛЯЦІ

72: Треба на світ цілий кричати про ті людські кагати, що не менш страшні від фашистських, концтабірних... Треба пригадати страшне «меню» тих років, показувати ту «їжу» дітям. Як колотили мама якусь фрамугу, якийсь «кулешик» з бозна-яких бур'янів... Як ми й чорним «МАРТОПЛЯЦАМ» раділи: це такі деруни з горішини, щавію, листя липового.

І. Т. Дідусенко, с. Пеньківка, Вінниччина.

МАРЦІПАНИ

381: Селяни самі почали виготовляти ступи, в яких товкли зерно на крупу, камінні жорна, якими вручну мололи зерно, залізні млинки із букші від колеса. Із цієї крупки варили куліш та пекли «МАРЦІПАНИ».

М. В. Григорук, с. Полянецьке, Одещина.

392: Тато зібрав на горищі кукурудзяні качани. Стеребив на зерно. Змолів. Мама стала пекти, як вона, зітхаючи, казала, «МАРЦІПАНИ». Тепер я випрошував у мами хоч четвертинку того МАРЦІПАНА. Вона діставала із скрині, цілий корж на нас чотирьох, зітхала. Довго дивилася на нас, схудлих, принишклих. Котилися в мами сльози.

М. Т. Равлюк, с. Грушка, Кіровоградщина.

МАТОРЖАНИКИ

Дома брат побув усього тиждень. Поїв чорно-зелених МАТОРЖАНИКІВ і поїхав назад у Колпіно.

М. М. Олянецька, с. Леухи, Вінниччина.

280: Одна бригада була головна, називалась «летюча», а командував нею Кучер Федот, який і тепер живе в Черепині. Я пам'ятаю, мама моя спекла:(не знаю з чого) два МАТОРЖАНИКИ, як їх тоді називали. Того дня налетіла бригада до нашої хати; і я, і моя сестра сховали під

пахву ці нещасні МАТОРЖАНИКИ і сіли на лежанці. Кучер потяг мене за руку – і вона, ця хлібина, випала. Забрали і в мене, і в сестри. Мати просять, щоб віддали: «Ви ж бачите, вся сім'я вже вимерла, нехай хоч ці остануться». Не допомгло. Кажуть «летючі»: «І нам тра, у нас теж сім'я» – забрали МАТОРЖАНИКИ – батька мого забрали, тримали в комірці при штабі, води не давали цілу добу. Тоді випустили, разом з батьком прийшли до двору, такі в них штیلی були залізні, все перештилювали, не знайшли нічого, то позабирали одержу, котру ми ще не проміняли на дерть. Забрали за несплату податку.

Л. А. Сенченко, с. Черепки, Київщина.

420: Я взявся добувати на березі Інгульця корені з лепехи, у лісі зривав сережки з лощини, все це мама проварювала і ліпила МАТОРЖАНИКИ, які ну ніяк не трималися купи. Від такого харчу мама остаточно підупала і вмерла напровесні 1933 року.

П. З. Запаренко, с. Веселий Кут, Кіровоградщина.

434: БРАГА.

435: Почався страшний голод. З нашої сім'ї померло восьмеро, в тому числі мати й батько. Як найменша, я була трохи в заміжній сестри. Але коли та поїхала міняти барахла на хліб, її чоловік мене вигнав. Майже цілу зиму жила в конюшні, куди прийняв мене сторож-конюх. Він був людиною милосердною, доброю. Ділився чим мав, інколи приносив картопляники з мерзлої картоплі, які називали МАТОРЖАНИКИ.

М. С. Кравченко, с. Стецівка, Черкащина.

486: Щоранку мати пекла якись МАТОРЖАНИКИ із суміші лободи, полови, потертої на муку кори дерева. Були вони гіркі, кислі.

Д. І. Бурлюк, с. Рябушки, Сумщина.

509: див. ЛОПУЦЬКИ.

535: див. ЛИП'ЯНИКИ.

МЕНЖИКИ

(Слово, мабуть, місцеве, бо у Грінченка нема, і ніде більше нема – О. Р.).

431: На «Заготзерні», де робить машина, там половка така, як мука, МЕНЖИКИ печеш. Іще й не допечеш, а діти вже: «Дай, мамо, гами... Дай, мамо, гами...». Дітей було четверо. Горе! Хліба скільки було, а скільки мир горя терпів. За що?

В. Живаго, с. Івано-Благодатне, Кіровоградщина.

434: Мишій їли, калачики, менжики пекли, рогозу рвали з коренем і їли. Але такого дня, щоб наїлися, не було. В нас чого сім'я не пухла? Бо в нас брат, Микола, в армії якраз був, і нам давали допомогу. Зерно давали батькові. Мало, а потовчеш у ступі, і МЕНЖИКИ спечеш, і вже якось добудеш день.

Ф. Балинуца, с. Івано-Благодатне, Кіровоградщина.

МИША

337: їли полуку, листя з береста, цвіт з акації, їли горобців, МИШЕЙ, собак. Пусті кукурудзяні качани сушили, били в ступі і потім мололи на жорнах. Була тоді примовка: «Жорнують та товчуть, аж у Москві чуть».

І. К. Залевський, с. Ямпіль, Черкащина.

434: див. МЕНЖИКИ.

485: Голод в селі лютував. Люди їли кішок та собак, ловили шурів та МИШЕЙ, їх теж їли.

Галина Буданцева, с. Котівка, Харківщина.

МИШІЙ

429: див. МАКОРЖЕНИКИ

Батько в СОЗі,

мати в СОЗі,

Діти плачуть на дорозі.

МИШІЙ мелють і товчуть,

Макорженики печуть.

9.43: Ходили ми з молодшим братом полями, вишукували мишачі нори, в яких були зернята МИШЮ, жита, пшениці – розривали нори.

Г. С. Костенко, с. Мартоіванівка, Кіровоградщина.

МЛИНЦІ

324: див. Акації цвіт.

339: див. ЛЕВУРДА.

393: Незабаром на нашому городі достигло жито. Власне, зерно тільки молоком налилось. Тато вжав два снопи. Підсушив. Втеребив липкого м'якого зерна. Мати спекла з того місива МЛИНЦІ. Давала нам по одному, просила: «Діти, не спішіть, кусайте по трошку. А то буде біда». Не одне голодне дитя у нашому селі, наковтавшись з голоду житніх млинців, корчилося в муках, гинуло страшною смертю.

М. Т. Равлюк, с. Грушка, Кіровоградщина.

412: див. БРАГА.

495: Та ось настала весна. І ми всі кинулися «пастися». Мати пекла з листя й трави зелені МЛИНЦІ, подібні до кіз'яків.

П. К. Мостовий, с. Великий Кобелячок, Полтавщина.

531: І в 1933 році їсти було майже нічого: товкли пусті кукурудзяні качани і випікали МЛИНЦІ з цієї «муки».

О. М. Околот, с. Кобижча, Чернігівщина.

МОКРЕЦЬ

313: їли котів, собак. Весною копали всяке коріння: лопухів, диких бурячків, їли кропиву, МОКРЕЦЬ, листя кінського щавлю, лободу; ловили кротів, у річці визбирували черепашок, яких було дуже багато...

М. Я. Ковтун, с. Денищі, Житомирщина.

МОЛЛЮСК

403: див. ЖАБУРНИЦІ.

МОЛОКО

478: Працівникам контори, де працювала мама, продавали по літру сироватки (двічі на тиждень) з місцевої молочної. Виписувати ту сироватку, а інколи і віяне МОЛОКО, входило в обов'язки мами, як працівника контори. Це була така підмога!

Л. В. Васильченко, с. Білики, Полтавщина.

255: Разом з колгоспною чередою батько пас і людські корови, за це щодня виносили люди по півлітра МОЛОКА. Трохи випивав, а решту залишав нам, дітям. За цим МОЛОКОМ ми по черзі ходили до тата в поле. Одного разу, повертаючись звідти, семирічна сестричка Варя, поспішаючи, на березі впала в глибоку копанку. Насилу вибравшись, вона прийшла додому, тремтячи від холоду і страху, вся синя, мокра і... з пляшечкою МОЛОКА. Напевно, голодна смерть страшніша за іншу. Пізніше ми бігали дивитись на те місце, і нашому здивуванню не було меж, ми не могли збагнути, як вона могла викарабкатися з копанки та ще й з холодною джерельною водою...

Нам допомогло вижити ще й те, що у нас була вівця. Мати її доїла рано й ввечері. Розділить МОЛОКО ложкою, розбавить окропом, посолить, і ми смакували цією сіро-білуватою водичкою.

К. М. Мірошніченко, с. Стецівка, Черкащина.

МОЛОЧАЙ

226: У травні з'явилися козельки, МОЛОЧАЙ, щавель, лобода і ховрашки.

М. Чернявський, с. Смолянинове, Луганщина.

228: З настанням весни людям трохи полегшало – їли цвіт верби та береста, з'явилися козельці, шпичаки (молоді пагони очерету), МОЛОЧАЙ, в полі, на нерозораних ланах, з стерні полізли гриби. Все це пішло в їжу.

І. А. Дреєв, с. Нижньобараниківка, Луганщина.

330: див. КАКИШ.

421: Часто перепадали дощі. Наш город заріс буйною лободою та МОЛОЧАЄМ. Тим МОЛОЧАЄМ і доводилося жити. Від такого харчу я остаточно охляв і втратив будь-яку надію, що виживу. І свідомо очікував смерті в свої чотирнадцять років. І вже не відчував ніякого страху. Впаду на купку МОЛОЧАЮ і нерухомо лежу до вечора.

П. З. Запаренко, с. Веселий Кут, Знам'янський район, Кіровоградщина.

МОРІЖОК

У Грінченковому словнику: Моріг, рогу, м. Мурава, трава.

545: На деревах, як дістати рукою, листя не було, його об'їдали люди. Зривали з клеверу квіти, листя. А МОРІЖОК сушили, товкли і замішували зварений бур'ян, пекли якісь коржі. Іноді замішували половою і тирсою. Одного разу зайшла до нас «бригада» з головою сільради на чолі, пабачили ці «коржі», скинули на підлогу і потоптали ногами, сказали, що «не можна

труїти організм такою гидотою». Як ми тільки плакали за цими коржами!

М. В. Бурдук, с. Голубині, Чернігівщина.

МОРКВ'ЯНИК

446: ...тоді давали МОРКВ'ЯНИКкошт:ь,там були маленькі корінчики, поїли.

М. Я. Нечипоренко, Білопільський район, Сумщина.

МОХ НА ДЕРЕВІ

332: (на початку 1930 року в Полянецькому налічувалось 820 селянських господарств).

Весною 1933 року почався страшний голод. Люди їли бур'ян, листя з дерев, жаливу, квітки з білої акації, збирали і їли МОХ НА ДЕРЕВАХ у лісі. Найбільше померло з голоду в квітні і травні. Так, з 1 по 10 травня в Полянецьком померло 406 осіб з голоду, а всього померло з голоду 864 особи. Мені уже вдалося записати в список 733 особи. Цю роботу я продовжую. Може вдасться зібрати дані про всіх.

М. В. Григорук, с. Полянецьке, Одещина.

333: Ідемо з поля, коли вже сонце зайде. Треба ж було вишарувати 14 соток, то додатково дадуть черпак густої баланди чи каші. Прийду додому вже затемна. На подвір'ї скоро нажну лебідки, наварю її (солі не було), видушу в долонях і на дечка в піч. А моя сусідка порадила мені добавляти МОХУ, що росте НА ДЕРЕВАХ в лісі (а ліс у нас близько). Так, не миючи його, сухеньким потеревлю в долонях і добавлю до вареної лободи, перемишаю і в піч. Тоді ці плечики стають пухкіші неначе на соді. Рано залишу цих плечиків дітям і беру їх на поле. А там поділимося між собою то плечиками, то молоком (в кого була корова). Отак моя сім'я вижила.

М. З. Герасименко, с. Полянецьке, Одещина.

МУКА З ВОДОЮ

99: див. ЇДЛО.

МУСОР

394: Мы голодаем, находимся не на централизованном пайковом снабжении, рабкооп продуктами нас не снабжает, на частный рынок рабочему надо истратить 10 рублей в день, на харчи зарабатываем 5 руб. в день. Условия наши тяжелые, мы валимся с ног, для того, чтобы выполнить задание правительства и партии. Но на нас никто не обращает внимания, только от нас требуют «дай и дай», но нам, кроме черного куса хлеба пополам с МУСОРОМ, ничего нет, потому у нас опустились руки и повисли головы на плечах. Мы, рабочие Херсонщины, на своих плечах вынесли гражданскую войну и даем машины падая с ног, и создаем ударные бригады, а прочитайте вырезку из газеты, какой мы получаем паек и какая насмешка для нас. Просим, Григорий Иванович, зачислить нас на централизованный паек.
3. VII. 31 г. Рабочие завода им. Петровского, г. Херсон.

«МУЧКА»

90: У голодовку в Слободищі був патронат, на Цегельні. У хаті Софії Габій. Сиріток туди збирали. Дітям давали «МУЧКУ» – таке жовте, як хина. Гришу Сою теж сюди прийняли, бо його тато й мама поздохали. Він вижив, потім головою сільради нашої був.

М. К. Соя, с. Слободище. Вінниччина.

НЕДОЇДКИ

263: Батько в жнива влаштувався клепати коси солдатам, яких прислали збирати врожай. З людей хто і лишився, то не мав сили. Солдатські НЕДОЇДКИ забирали у відерце. А ми з братом, як два привиди, виходили із жита, брали те відерце, несли додому. Мама переварювала, ми їли.

М. Карпа, с. Стрітівка, Київщина.

361: ...в цей час приходять наша бабуня, на ній кожух, то ці комсомольці повалили бабуню втрьох (бабуня була здорова жінка) і почали здирати з неї кожуха... Мама кричала тим комсомольцям: «Побійтесь Бога, чим же я дітей годуватиму, вони ж повмирають». І двоє моїх братів таки померли з голоду – 14 років і 3 роки. А я спаслася, бо мама мене відвезла в Київ до дядька, і хоч годували мене там НЕДОЇДКАМИ, я лишилася жити.'

М. Н. Кислюченко, с. Сквиря, Київщина.

НЕЧИСТОТА

288: «Ось що я розкажу у відповідь на промову тов. Сталіна. Уже другий рік, як тяжко голодує село Сущане. Заражується од усякої НЕЧИСТОТИ, що їдять і мруть люди, як мухи восени. Ходять балачки, що радвлда загнала в колгосп, щоб експлуатувати трудящу

людність».

Кагарлик, Київщина.

НЕЧИСТЬ

171: Щоб вижить, їли що під руку попадало. Всяка НЕЧИСТЬ і та поживою була. Рили мерзлу картоплю, яка залишилась у ямках. Так дотягли до весни. Почали травною жить.

С. М. Спаська, с. Катеринівка, Дніпроперовщина.

344: А тоді вже пекли лип'яники із листя липи. Та збирати всяку НЕЧИСТЬ.

І. Ф. Гірченко, с. Рославичі, Київщина.

НІС

329: Дійшло до того, що діти Загородньої Оляни – Баня, Юхимчик і Парася – zostалися в хаті самі (батько умер раніше), пообгризали одне одному ВУХА, НОСИ І повмирили, злізшись докупки, як котенятка.

ОГІРКИ СОЛОНІ

403: Після уроків нас вели до їдальні і ставили по тарілці затірки або капусняку, а згодом перейшли на самі СОЛОНІ ОГІРКИ. Вийшли запаси. Епізод із шкільною їдальнею тривав дуже недовго. Ні я, ні мої земляки не пам'ятають, щоб десь у нашому краї годували конаючих з голоду людей. Не було такого!

Г. Г. Єжелов, с. Володимирівка, Миколаївщина.

530: У ніжинському історичному музеї зберігся документ про те, як п'ять злодіїв залізли в їдальню і об'їлися СОЛОНИМИ ОГІРКАМИ, внаслідок чого троє вмерли в приміщенні їдальні, а двоє – одразу! після того, як вибралися на вулицю.

Це з коментаря історика Володимира Ткаченка.

ОДНОРАЗОВЕ ХАРЧУВАННЯ

428: Лише після Нового року вдалось організувати ОДНОРАЗОВЕ ХАРЧУВАННЯ. Хоч була лише затірка, але всі діти, що вже почали припухати, пішли до школи, їм, звісно, було не до науки. Подивись у вічі, а в них сум, докір, але й є якась надія: кожен сподівається вижити.

Г. З. Губенко, с. Макариха, Кіровоградщина.

ОПИЛКИ

120: Виживали нелегко: товкли просо в ступі, додавали лободи й ОПИЛОК. Таке вариво їли.

О. Г. Ігнашова, с. Біле, Хмельниччина.

ОПУЦЬКИ

У Грінченковому словнику: ОПУЦЬКИ, ків. Раст. *Torilis Antryseus Gaet.*

446: Мати стала слабнути, звалилась, підкликала нас, обійняла і дала пораду: «Рятуйте самі себе, я вам нічим уже не допоможу». Виходимо ми на город, а він заріс бур'яном, була між ним свиріпа, давай ми ОПУЦЬКИ ті рвати, обчищать і їсти, наїмось і матері принесемо.

ОРИШИНІ ЛИСТЯ

446: Давай рвати листя з ОРИШИНІ, давай сушити – перетерли, почали місити – ану ж попробуємо: мука з ОРИШИНІ така гірка, що не можна в рот узяти.

ОСИКОВА КОРА

130: У лісових районах умирало менше, бо харчувалися відварами з березової та ОСИКОВОЇ кори, грибами. В степових районах юшка з лободи людей не спасла. Тут були села, де не було кому і хоронити мертвих, закопували їх на подвір'ї чи на городі біля хати.

І. А. Невідомський, с. Новоселиця, Хмельниччина.

ОСЕРДЯ КАЧАНІВ

Див: КАЧАНИ, КУКУРУДЗЯНИ КАЧАНИ.

ОЧЕРЕТУ КОРИНЬ

330: Крім цієї порції шліхти, люди шукали ще якоїсь поживи. Листя липи, цвіт білої акації, КОРИНЬ ОЧЕРЕТУ, пшінка, молода гичка, жалка кропива. Гнила минулорічна картопля, з неї пекли оладки.

Г. Ф. Миронюк, с. Тимошівка, Черкащина.

494: ОЧЕРЕТЯНІ ШПИЧАКИ.

Див: ТРАВА.

ПАДАЛЬ

113: «Продовольственные трудности в этих районах и селах имеют различные формы: недоедания, различные заболевания на этой почве – опухоли, смертность на почве голода, питание падалью и отбросами (убой лошадей, употребление в пищу собак и кошек, бурякового жома, картофельной скорлупы...). Зарегистрировано 6 случаев людоедства и 3 случая трупоедства в Немировском, Литинском, Гайсинском, Брацлавском, Иллинецком и Теплицком районах, а также несколько случаев самоубийства на почве голода.

Заслуживает исключительного внимания с. Сучаки Копайгородского района. В этом селе Продовольственные затруднения начались с конца декабря и в январе было Зарегистрировано 28 смертных случаев. В марте число переживающих острую продовольственную нужду увеличилось, имеется до 200 случаев опухания и насчитывается еще ряд смертных случаев. По данным ГПУ с 1 января по 6 марта умерло 10 колхозников, единоличников-бедняков – 36, середняков – 21, кулаков – 5 человек. Большинство это дети и старики. Там употребляют в пищу всякую ПАДАЛЬ, съедено большинство собак, зарезано 70 лошадей. Развелись массовые кражи...»

Виписка з листа Вінницького обкому КП(б) У,
посланого 17 березня 1933р. на ім'я Косіора і Постишева.
Підпис – перший секретар В. І. Чернявський.

491: Вигибали люди сім'ями в селах, їли дохлу конину і різну ПАДАЛЬ. Ні кішки не видно, ні собаки. Села спорожніли.

Я. І. Сипка, Зіньківський район, Харківщина.

545: Восени 1932 року в колгоспі почалидохнути коні від сибірки, пропадали свині, їх закопували на скотомогильнику. А весною голодні люди, хто ще міг рухатися, ішли туди, відкопували ПАДАЛЬ, приносили додому і їли. Дехто не витримував, їв там сире м'ясо і там же помирав.

В. М. Бурдук, с. Голубичі, Чернігівщина.

223: За последнее время, в связи с поеданием огородных овощей, часть колхозников стала питаться поеданием кошек, собак. СКОТНОЙ ПАДАЛЬЮ.

Інформація Новопсковського районного голови ЦК в обл. ЦККП(б)У.

ПАСЛІН

200: ПАСЛІН сушений мати всипала в торбину із полотна, забила гвіздок у комин і причепила там на мотузку. Один із ярих активістів – Стрюк Яків – не поганьбився нічим, поліз у піч, знайшов торбинку із пасльоном і забрав з насмішкою. Таким чином у нас, тобто у матері з чотирма дітьми, залишилася лобода з кураєм і кропивою на городі і кіт, що ловив мишей.

І. Д. Лазаренко, с. Софіївка, Херсонщина.

ПАЦЮК

103: У 1933 році від голоду в селі вимерло більше половини населення. Поїли котів, собак, ПАЦЮКІВ, поки діждали липи, лободи, лісової пшенички.

К. К. Кріпак, с. Хвостівці, Вінниччина.

419: В селі Федосіївка і сільраді в 1933 році померло від голоду 22 чоловіки. Колгоспники їдять ПАЦЮКІВ.

Із зведення спеціальної комісії Зінов'євського міськкому партії про стан здоров'я колгоспників 14 сільрад Зінов'євського району та міста 25 лютого 1933р.

ПАЛЕЦЬ

325: Якось ми, малеча, зі страхом обступили дядька, що помирав при дорозі. Він одкусив великий ПАЛЕЦЬ на руці і жував його, обличчя й руки були заюшені кров'ю. Казали, що в нього було семеро дітей, що вся родина померла, а він збожеволів.

М. П. Цовбун, с. Ненадиha, Київщина.

346: Бабуся Ходосою і Маню забрала додому, напоїла молоком, а на другий день віднесла їх в інтернат. Через тиждень пішла провідати дітей в інтернаті. Підійшла до дверей – зачинені, підійшла до вікна, заглянула, а там жах: по підлозі повзають опухлі діти, деякі сплять по кутках, там же лежать мертві... А одне дівча підповзло до вікна і жадібно просить: «Тьотю, відріжте мені пальчик, я його з'їм, а то він не перекусюється». Ходосою і Маню бабуся забрала додому, а іншим зарадити нічим не могла.

В. П. Кадюк, с. Клавдієво, Київщина.

459: Брат розповідав мені, що в нього була книга обліку «Кому була видана ПАТОКА». Всі ті люди, як свідчить брат, померли з голоду.

Ф. І. Оленченко, с. Шевченкове, Харківщина.

492: ...зате привозив нам окрайця, ділив по крихті. Ще й ПАТОКИ привезе.

П. І. Сипка, Харківщина.

ПЕРЕГОН

76: У нас молочарня була, тож дуже багато людей спаслось ПЕРЕГОНОМ. У нас тут кормилися ще Требухи, Осолінка, Майдан Курилівський. От з Трабузів приходив товариш, каже, Микола Каленикович, візьміть мені літрів з п'ять ПЕРЕГОНУ. Нема життя. Я кажу, мені не випишуть. Ідіть, кажу, самі. То потрошку виписували.

М. К. Горобець, с. Іжча, Вінниччина.

411: ...моя однокласниця Дуся Шиян, коли побачила мене, опухлого, перелякалась, почала жаліти, що не бачила мене раніше. Сказала, щоб я, коли змінюся, приходив на молочарню, вона там робить і буде давати мені молока-ПЕРЕГОНУ. Зразу ж, як тільки настав ранок, я попросив чайник і пішов за ПЕРЕГОНОМ. Вона мені налила чайник і ще дала випити кружку. Від цього ПЕРЕГОНУ, а може, вона мені давала справжнє молоко, я за короткий час позбувся пухлявини на тілі й на обличчі, у мене з'явилася сила.

Л. В. Зінченко, с. Новопавлівка, Херсонщина.

ПЕЧЕРИЦІ

53: Прийшла середина літа. Бог змилостивився над людьми: пішов дощ – і наресли ПЕЧЕРИЦІ. І наростало їх так багато, що поля і дороги побіліли. Люди збирали гриби мішками і перестали помирати.

А. М. Шпичка, с. Добровольське, Цілиноградський район.

ПИРІЙ

47: А мати вдома сушила листя із вишень, ПИРІЙ молола і готувала вариво таке.

Д. Л. Сущук, с. Андріяшівка, Житомирщина.

ПІЙЛО

266: ріденьке ПІЙЛО див. ЗАПІРКА.

353: Ставши головою сільради, ще в 1933 році Токмач зумів у якійсь мірі спинити хвилю голоду. При колгоспах було організовано їдальні, єдине меню яких було ПІЙЛО (мука заварена водою) та зрідка каша ячмінна чи пшоняна, без жиру. Згодом Токмач був репресований «за попустительство и либерализм», а точніше за сприяння підкуркульникам...

М. Д. Овчарук, с. Цибулів, Черкащина.

ПІДПАЛКИ

393: В другій половині 1933 стало легше трохи. Вродили на городах картопля, буряки, кабаки. Деколи з колгоспної комори давали по кілька кіл муки. Мати берегла її, домішувала картоплею, буряком вареним, не шкодувала води, випікала глевкі ПІДПАЛКИ. Поїси, а в животі – наче хто каміння накидав.

М. Т. Равлюк, с. Грушка, Кіровоградщина.

ПОКИДЬКИ

482: Стали помирати: дідусь, батько, мати, дві сестри, два брати. Хто і де їх хоронив, я не знаю. Я була малою і залишилась живою, мабуть, тому, що ходила з простягнутою рукою. Я була дуже опухла. Не пам'ятаю, як я опинилась на вокзалі в Лубнах. Збирала різні ПОКИДЬКИ і тим була сита. Роздіта, роззута, голодна, брудна, блукала між людьми. Якесь добра душа звернула на мене увагу, і я попала в дитячий будинок.

М. Г. Микитенко, Лубни, Полтавщина.

555: Люди знемагали від голоду, ходили пухлі, страшні, часом втрачали людську гідність, накидались на ПОКИДЬКИ і гинули. Особливо страшно було весною та влітку 1933 р. Трупи можна було бачити на дорогах, залізничних станціях.

П. Д. Єременок, с. Новий Биків, Чернігівщина.

ПОЛОВА

39, 121, 135, 148, 150, 202, 215, 319, 337, 340, 344, 407, 410, 431, 432, 509, 531, 532, 545, 559

39: Восени і зимою 1932/33 рр. село жило за рахунок овочів, фруктів, зібраних на садибах.

Весною його спіткало нечуване лихо – почався голод. Люди їли здохлятину, листя, коріння, ПОЛОВУ, були випадки людоїдства, викрадали всіляку їжу з погребів, городів, колгоспних комор, ферм, вибирали на полях посіяне зерно.

З коментаря історика Іллі Кульги.

121: Голод насувався невідворотно. Рятувалися від голодної смерті рештками проса, перемішували його з ПОЛОВОЮ, що вціліла на горищі.

Г. А. Локай, с. Біле, Хмельниччина.

135: Та в колгоспі варили і давали по черпаку баланди, хто виходив на роботу в поле. Давали по сто грамів хліба наполовину з ПОЛОВОЮ. Я йшов з мискою рано в чергу до кухні, брав ще з собою меншого брата Дениса, і ми обидва, похлебташи сивої рідини з ячмінної крупи, розходились: я у поле, брат додому, віддавав я йому і пайку хліба.

М. М. Федорцов, с. Івча, Вінниччина.

148: див. БУР'ЯН.

215: Пересівали торішню ПОЛОВУ, визбирували якісь зернятка.

І. Т. Алексеєнко, с. Костянтинополь, Донеччина.

319: Чим годувати діток? Мама голосила щодень над нами. Ми бродили по полях, знаходили скиртиська, збирали ПОЛОВУ. Товкли в ступі, пекла мама млинці. Не стало ПОЛОВИ.

Почали їсти рогозяне коріння.

А. Ф. Гурська, с. Березняки, Житомирщина.

337: див. МИШІ.

344: Раз сестра Галя, найстарша, пішла і принесла ПОЛОВИ від скирти, може хоч яку зернину витрусити, її зловили з мішком ПОЛОВИ і забрали. Вона просиділа десь три роки.

І. Ф. Гірченко, с. Рославичі, Київщина.

531: Торбинку з зерном мати заховала на піч і посадила мене на неї. Один з тих п'яти, Глушаниця Іван, прогнав мене і забрав торбинку. Мати почала плакати і просила, щоб віддав. Але у відповідь: «Не подохнуть твої діти, хай їдять ПОЛОВУ». Пам'ятаю, що батько вносив ПОЛОВУ і ми її переточували, відбираючи послід.

М. І. Дузь, с. Кобижча, Чернігівщина.

ПОЛОВ'ЯНИКИ

243: див. ЛИНДА.

ПОМИЇ З ДІЖКИ

249: У Попільні, біля залізниці, стояла МТС. Ми з матір'ю цілий день добирались туди, а це аж 19 кілометрів, брели голодні, виснажені, щоб там з ПОМИЙНОЇ ДІЖКИ наловити якихось недоїдків, якихось капустяних залишків і крупинок. Наловимо, вода стече, зав'яже мати нашу здобич у хустинку, і йдемо додому. Відійшли, поїли з матір'ю трохи, щоб вистачило сили добратися до Малих Лисовець.

В. У. Савчук, Малі Лисовці, Київщина.

480: Шукав я їжу скрізь. Шастав по ПОМИЙКАХ. У школі плакати були наліплені тістом, я це тісто потай відколупував. Рвав і їв усяку траву й листя, живіт роздувся, а ноги – як два патики...

С. Г. Сизарєв, с. Почини, Сумщина.

ПОПІЛ ІЗ СПОРИШЕМ

4/45

ПОСЛІД З ЯЧМЕНЮ

У Грінченковому словнику: ПОСЛІД, ду 1. Остатки зерна, смешанные с сором, остающиеся при веянии и очистке зерна. 2. Испражнения.

172: ...і забирали з хат все, видираючи буквально з ротиків дітвори: жменьку квасолі, піввідра ПОСЛІДУ З ЯЧМЕНЮ, глечик пшениці чи жита, що прихований був у льосі, хліві, на полиці, квартиру гороху.

А. К. Зінчук, с. Байбакове, Дніпропетровщина.

454: Першим від голоду на нашій вулиці Новостроївці помер Федір Губа. Жив він самітником у старезній хаті. Син його Іван служив у лавах славної РСЧА, і Федору видали допомогу – торбину ПОСЛІДУ. Старий наварив з нього куті, наївся і поліз на піч, а вже звідти витягли його мертвим.

І. В. Бугаєвич, с. Диканька, Харківщина.

ПОТЕРТЬ

У Грінченковому словнику: ПОТЕРТЬ, ти. Потертый табак, солома й пр. труха = потеруха = потрух.

295: Коли батька перекидали на інші села, ми харчувалися сухим ЛИПОВИМ ЛИСТЯМ.

Пам'ятаю, мама пробувала навіть зварити вареники з вишнями, однак замісити ПОТЕРТЬ не вдалося. Основний харч складався з ГИЧКИ і товченої гречаної ПОЛОВИ. Особливо тяжкими були березень, квітень, травень і половина червня. Квітень у народі називали пухнутень, а травень – капутень.

І. Г. Шульга, с. Верещаки, Черкащина.

ПОТРУХ

470: Не знаю, в яких інстанціях вдарили на сполох: молотьба, мовляв, проведена неякісно, в соломі багато зерна. То от тепер беріть і перемолочуйте соломі, і оте, що намолотите, роздайте на трудовень. І молотили вже раз обмолочене серед зими, серед снігів. З району й округу наїздили різномасштабні представники, перевіряли той гіркий обмолот. Потім покинули, бо не зерно вимолочувалось – ПОТРУХ.

І. А. Маценко, с. Михнівка, Полтавщина

ПОВИТИКА

410: А потім ми попробували збирати якийсь бур'ян, схожий на ПОВИТИКУ, на нім були дрібні кошики з зернятками, їх ми товкли в ступі, і мати варила з того кисіль.

І. П. Чалий, с. Інгуло-Кам'янка, Кіровоградщина.

ПЛЕСКАЧИКИ

148: Люди, в тім числі моя мати і старший брат, пішли пересівати полови в колгоспних кагатах. Приносили додому по піввідра всякої всячини. Насіння з бур'яну і з полови передирали на крупу в жорнах, цю крупу додавали до тертих бур'яків і пекли вже не кользяники, а звали їх ПЛЕСКАЧИКАМИ. Вони в горлі і гірчать, і колють, що трудно ковтнути, але їли.

А. М. Кучерук, с. Судачівка, Житомирщина.

ПЛЕЦИК

400: див. ЛОБОДА

405: А весною почалося страшно. Коли вже зовсім не було що їсти, збирали лободу, кропиву, парили, потім пекли якісь ПЛЕЦИКИ.

Н. І. М'ясникова, Вільшанка, Кіровоградщина.

ПЛЯЦИК

239: ...а ми з сестрою помираємо: понаїдалися ПЛЯЦИКІВ з пустих качанів кукурудзи.

Батько з мамою нагріли води, по одному нас клали в гаряче, розпарювали животи наші, а вже тоді давали по крихті хліба, бо більше нам не можна було.

Д. Т. Лихоліт, с. Хоцьки, Київщина.

255: див. ПРОСЯНЕ ШОЛУШИННЯ

9. 115: Якось напарила ПЛЯЦКІВ з бур'яну, попаривши його, та й хотіла їх припекти на плиті, а вони пристають до сухої сковорідки. Не виходить – перший раз пекла. А чоловік сидить, дивиться так... І що тоді з людьми робилося? Звірили з голоду! Тільки-но я хотіла того плящика скуштувати, чоловік за сокиру: «Зарубаю!» – кричить. Це, щоб йому першому дала.

Г. С. Цихненко, с. Іванівка, Кіровоградщина.

ПРОСЕРЕН

У Грінченковому словнику: ПРОСЕРЕН, ну, ПРОСЕРЕНЬ, ня, м. Раст. а) Подснежник, *Galanthus nivalis* L. б) *Crocus reticulatus* L

9.94: ...А ще в квітні масово «паслися» – споживали гірчаки, лободу, кезельці та інші соковиті рослини. Наприкінці березня вже зацвітали ПРОСЕРЕНИ, корінці яких мали кульки, подібні до малої цибульки, були солодкі. Я сам часто їв ці ПРОСЕРЕНИ, пасучи худобу в «Скотарі». Гірчаки були для дітей ласощами. Соковиті стебла виділяли з-під шкірки навіть біле молочко, гіркувате на смак, зате мали вони багато вітамінів. Своєрідна степова салата.

Г. М. Жученко (нині поет з Канади Яр Славутич), хут Жученків, Кіровоградщина.

ПРОСЯНА ЛУПА, ПОЛОВА, ШОЛУШИННЯ

87,241,255,269,322,324,501

241: Пригадую, встали раненько вдвох (моя сестричка і братик померли ще до цього), а на сніданок ані зварити чогось, ані спекти. Розколотила мати ПРОСЯНУ ЛУПУ, виклала на сковорідку. Чекаємо. Поки ЛУПА була мокра, вона трималася купи, а висохла – розсипалася лусочками материних сліз.

П. П. Сиченко, с. Ясногородка, Київщина.

322: Якщо в січні ще якось перебивались, то вже в лютому, я дуже добре пам'ятаю, мати запарювала ПРОСЯНУ ПОЛОВУ – і ми їли її саму-самісіньку, а потім кричали, бо боліли животи.

С. А. Мирець, с. Острів, Київщина.

324: Спочатку взимку мама ще діставала мелясу й макуху. Мелясу змішували з ПРОСЯНОЮ ПОЛОВОЮ і таке їли.

М. П. Цовбун, с. Ненадиха, Київщина.

501: Сусіди ділилися з сусідами пустими качанами, ПРОСЯНОЮ ЛУСКОЮ.

М. В. Савченко, с. Лютенька, Полтавщина.

87: Восени і взимку заощаджували на весну: сушили лушпайки з картоплі, до муки домішували на ступі перебите ЛУШПИННЯ З ПРОСА.

М. З. Циганчук, с. Чуків, Вінниччина.

ПРИПС

203: Щоб їсти не хотілося, варили ПРИПС: пережарений ячмінь, літрів на п'ять води і літр молока, якщо воно є, а нема, то й просто на воді чорний ПРИПС. круто посолений.

Г. С. Кобилкіна, с. Верхня Криниця, Запоріжчина.

ПТАШЕНЯТА, ПТИЦІ

359: Мені не хотілося жити, а хотілося нестерпно їсти. Якось підтягла драбину під стріху, де було кілька горобиних гнізд з ПТАШЕНЯТАМИ. Я їх хапала і ковтала, може й живими. Мене те й врятувало. Все-таки пожива.

А. М. Найда, с. Товста, Черкащина.

228: У селі цієї зими не залишилося нічого живого – ні ПТИЦІ, ні собак, ні кішок.

І. А. Дреєв, с. Нижньобараниківка, Луганщина.

403: ПУЦЬВІРІНЬКИ. 535: див ЯЙЦЯ ПТАШИНІ.

ПУГОЛОВКИ

522: В річці і на болоті, в ковбанях, калюжах виловлювали ПУГОЛОВЦІВ (маленьких жабок), варили в чавуні і їли, як галушки.

М. С. Лещенко, с. Гурбинці, Чернігівщина.

ПШЕНИЦЯ НЕДОСТИГЛА, ПРОТРУЄНА, ПРЯЖЕНА тощо

Див. КОЛОСКИ.

36: Надійшли жнива, в хаті появилася куліш із НЕДОСТИГЛОЇ ПШЕНИЦІ чи жита, але мені не давали наїстися, щоб не прийшла нагла смерть.

П. П. Балац, с. Колибабинці, Вінниччина.

135: Сіяли яру пшеницю, її протруїли хімікатами і сказали, що хто її візьме хоч жменю і з'їсть, то отруїться і помре... Я крадькома, щоб ніхто не бачив, брав з ящика сівалки жменею ту ПШЕНИЦЮ в кишеню і, водячи коні, жував її. Було смачно, пахло хлібом, але трохи припахувало сіркою. Здавалось, що з'їв би сам весь ящик.

М. М. Федорцов, с. Івча, Вінниччина.

422: пряжене молоде зерно.

427: Пішов батько на свою нивку, нарвав колосків, нам'яв трішки ПШЕНИЧНОГО ЗЕРНА, ще неспілого, м'якого, і наївся. Там, на цій своїй нивці, батько й помер, знайшов його наш родич у степу.

О. М. Калиберда, с. Первомаївка, Херсонщина.

ПШЕНИЧКА ЛІСОВА

103: Поїли котів, собак, пацюків, поки діждали липи, лободи, ЛІСОВОЇ ПШЕНИЧКИ. А тоді й житечка, у яке люди теж лягли сотнями, наївшись досхочу недозрілого зерна.

К. К. Кріпак, с. Хвостівці, Вінниччина.

ПШІНКА

39: З'явилося листячко липове, лобода, лушпайки, якась ЖОВТЕНЬКА ПШІНКА – оце їли.

М. В. Марчук, с. Городок, Вінниччина.

275: ...на ПШІНЦІта. щавлях, які теж були в меню багатьох і багатьох богуславських земляків моїх, – там у тривалий голодний переднівок горипам'ятного тридцять третього вони й падали.

О. М. Матійко, с. Івка, Київщина.

292: Раптом помічаю в яру зелену латку. Плентаюся донизу, а там – ПШІНКА, котру навесні до борщу додають. Щойно на схилі розстав сніг. Ще слизько, падаю. ПШІНКА тільки-но зійшла. Жадібно її рву. Кидаю до рота. Напихаю за пазуху. Як пощастило. Озираюся

зацьковано. Чи хто бува, не наміряється відібрати у мене здобич. Зрештою пасуся навлежачки спокійно, мов корова. А що? Я вже став таким собі звірятком. Готовий гризти і кору дерев.

Аби вижити. ПШІНКА додала мені снаги.

М. Г. Іванченко, с. Гусакове, Черкащина.

330: див. ОЧЕРЕТ

504: Ходили по лісу, де на осонні шукали паростки ранньої їстівної рослини ПШІНКИ.

І. С. Роман, с. Бриса, Полтавщина.

535: див. ЛИП'ЯНИКИ. 542: див. ЯГЛИЦЯ.

ПШОНО

124: Бідували й ми, тваринники. На день тричі давали хліба, точнісінько стільки, як сірникова коробочка, і по 30 грамів ПШОНА. Його вистачало не їсти, а забанькрутити молоко...

М. А. Мацько, с. Іванківці, Хмельниччина.

363: див. БУЦИКИ.

137: див. ШОВКОВИЦЯ.

РАВЛИКИ, ще див. ЛАВРИКИ

У Грінченковому словнику: РАВЛ, ла=Улитка.

31: Менший брат Степан сидить біля німичної мами, тримаючи кашкет з голопузими горобенятами. Мати їх хапає і жадібно, живцем пхає в рот. Іншим разом з такою ж божевільною жадобою вона видовбувала голкою РАВЛИКИ, яких брат насмажив цілу сковорідку. Але ніщо не врятувало матір і її життя згасло на 44 році. Слідом за нею пішло і двійко близнюків – семимісячні Марійка й Петрик.

Д. З. Каленик, с. Рижавка, Черкащина.

52: див. КОНОПЛІ СІМ'Я.

87: Щоб не вмерти з голоду, люди варили щавель, кропиву, пекли з лободи млинці, варили кашу, їли РАВЛИКИ, яких збирали в лісі, СКОЙКИ, зібрані в річці Південний Буг. На багатьох кутках виїли собак і котів.

Жителі с. Чуків, Вінниччина.

292: Розкладаємо багаття. 1 на шматку іржавої бляхи смажимо собі РАВЛИКІВ-ПАВЛИКІВ. «РАВЛИКУ-ПАВЛИКУ. Вистав ріжки на чотири доріжки!». Підігріті слизькі СЛИМАКИ виповзають з раковин. Ми їх поїдаємо живими. Якщо пильно шукати в торішньому листі шкільного саду, то їх ще доволі. І люди, мов слимаки. Гнані голодом, вилазять на осоння.

М. Г. Іванченко, с. Гусакове, Черкащина.

451: Мама варила суп з РАВЛИКІВ, кропиви, лободи і годувала цим тата. На щастя, міцний з природи козацький організм вижив.

Л. М. Чубина, с. Омельник, Полтавщина.

РАКІВ ШКАРАЛУПИ

11.175: Народня примовка каже: «Голодняку все до смаку»... Приневолені голодом, люди їли все і будь що: навіть те, що вже зіпсувалося – гнилу картоплю, буряки чи інші коренеплоди, від яких за доброї пори навіть свині відмовилися б. їли навіть бур'яни, листя і кору дерев, комах, жаб, а то й слимаків. Не бридилися споживати навіть м'ясо хворих коней і взагалі худоби. Не раз можна було бачити, як голодні селяни шукали в кущах над річкою пташині гнізда чи намагалися виловлювати у воді РАКІВ. Навіть їхні нестравні ТВЕРДІ ШКАРАЛУПКИ виварювали, а відвар з них споживали як харч.

Семен Старів.

РАКУШКИ

75: див. БРАГА (їли ракушки).

410: Літом їли лободу, листя з вишень, у річці збирали РАКУШКИ.

І. П. Чалий, с. Інгуло-Кам'янка, Кіровоградщина.

433: Ще збирали на річці РАКУШКИ, вибирали з них оте м'ясо, пересипали гречаною половиною (була в нас на горищі), варили і їли.

В. Ф. Шаповал, с. Піщаний Брід, Кіровоградщина.

РАПС

109: Трохи пізніше, перед самими жнивими, наша мама приносила стручки РАПСУ і колоски пшениці. Пшеницю молотила макогоном, а РАПС поливала водою і піджарювала на сковороді, після смачила шліхту – так тоді називали пшеничний куліш. І це нас виручало.

І. К. Бібик, с. Пляхова, Вінниччина.

РЕДЬКИ ЛИСТОЧКИ

88: див ВИСІВКИ, ЧУРЯГИ

РІДИНА

328: див. ВАРИВО. 400: див КАЛАМУТЬ.

Це по суті і БАЛАНДА, і ЗАПІРКА, і ЛИНДА, і КАНДЬОР, і ЮШКА, і ШЛІХТА.

РПАК

148: див КОЛЬЗИ.

РОГІЗ, РОГОЗЯНЕ КОРИННЯ

319: Не стало полови. Почали їсти РОГОЗЯНЕ КОРИННЯ.

А. Ф. Гурська, с. Березянки, Житомирщина.

432: їли все, що можна і що не можна: цвіт акації сушили, терли й лупили оладки; рвали

КОРЕНІ РОГОЗУ, кінський щавель.

Ф. Безкровний, с. Олександрівка, Кіровоградщина.

434: див. МЕНЖИКИ (РОГОЗУ рвали з коренем і їли).

494: див.

522: Повиривали на березі річки Лісогір всю РОГОЗУ і ТАЛАБАН, чистили, кришили, їли ніби салат.

М. С. Лещенко, с. Гурбинці, Чернігівщина.

535: Мати Миколи Бурого пішла до ставу РОГОЗУ для їжі нарвати. Там і схолола.

П. П. Ротач, с. Слобідка, Чернігівщина.

РИЦИНА

404: Люди були дуже слабі, гинули від споживання різної зелені. Не раз попереджали: не їжте РИЦИНИ, бо вона особливо небезпечна для ослабленого організму. Але дехто зрозумів по-своєму: «Не хочуть, щоб люди їли колгоспне добро». Так помер колгоспник Москвин.

Г. К. Касьянов, с. Володимирівка, Кіровоградщина.

САБАШКИ

163: – Не ходіть по сабашках! Не жебруйте!...

Збирати «САБАШКИ» – то означало ходити біля єврейських халуп, – може, кому свічки погасити, воду принести, з відра на гній винести. За такі послуги – недоїдки, ото і «сабашкове».

В. Ф. Задворний, с. Купіль, Хмельниччина.

СВИРІПИ НАСІННЯ

83: Олію душили із висушеного насіння свиріпи і макух теж той з'їдали. Гарбузовим насінням затирали юшку, борщ.

К. І. Дячинська, с. Городище, Вінниччина.

446: див. ОПУЦЬКИ (про свиріпу молоду).

403: Цілими днями вистоювали голодні хлоп'ята перед дверима олійні, щоб випросити грудку сім'яної макухи. Але хто її дасть у таку скруту! Тоді просили хоч СВИРІПОВОЇ. Пам'ятаю, як робітник умовляв дітей: «Та ви ж її не їстимете, бо дуже гірка». Голодні діти протестували: «Будемо! Будемо!». Дядько зітхав і виносив по шматку теплої ще макухи, її нюхали, гріли руки, але...не їли, бо гіркіша від полину.

Г. Г. Сжелов, с. Володимирівка, Миколаївщина.

СИНЯКА КОРИНЬ

493: Коли підсохла земля, стали копати корені лопухів і синяка, їх пекли замість картоплі.

Є. М. Радченко, с. Морози, Полтавщина.

СІЧКА КОРОВІ З БУРЯКОМ

74: Прийшла до нас Кисіль Зіна. А мій батько нарізав січки корові і змішав з буряком, то вона їх вибирала і їла і дуже плакала. Дуже вона бідувала, але вижила.

Х. С. Дроздовська, с. Бруслинів, Вінниччина.

162: Чути було і насмішкувате, уїдливе:

Пийте воду, їжте січку –

Виконуйте п'ятирічку.

В. Ф. Задворний, с. Купіль, Хмельниччина.

СКИРТА як джерело зернят

187,231,431,433

187: – Тоню, – кажу сестрі. – Он у видолинку СКИРТА. Ходім, перепочинемо там. Лежу ниць, вдихаю солом'яний дух, думаю. І раптом:

– Тоню, глянь! – обережно розгрібаю соломі й добуваю необмолочений колосок.

Самі не знаємо, де взялася в нас сила. Зернят набралось небагато, зі жменю, а Тоня і їм рада не знати як.

– Коли й далі так піде, – запевнила, – до вечора матимемо не менше кілограма. А скільки завтра, післязавтра буде, тим більше, як молотитимемо вчотирьох: я, ти, Михайло й Пріся? Ціле багатство можна замати.

Назавтра ми прийшли до СКИРТИ вчотирьох, взяли Михайла та Прісю. А тоді на нас набрели дві жінки з Верхнього Рогачика...

Прийшли ми наступного дня до своєї СКИРТИ, а там люду, мов комашні. Геть усю скирту обступили.

Д. О. Міщенко, с. Зелена-Други, Херсонщина.

231: Вітряки нерухомі. Нема їм роботи. За ними СКИРТА соломи. Розстеляємо кожен свою рядюжку. Перетрушуємо, перевіаємо соломі. Хукаємо в померзлі пальці. Нам весело.

Хочеться поборотися. Та сили нема. Руки й ноги – немов ганчірки. За білий виднокрай поринає холодне сонце. Вертаємо додому. В кожного в кишені золоті зернини. Одного разу я приніс повнісіньку жменю. Навар запашний був. Мов дух справжнісінького хліба.

М. Г. Іванченко, с. Гусакове, Черкащина.

431: Ходили ми, де СКИРТА, смикали. Знайдеш колосок, візьмеш. За день пшенички натремо жменю, ще й товчеш так, щоб не чуть було, як стукає.

О. М. Атамас, с. Першотравень, Кіровоградщина.

433: Одного дня Яша пішов до школи (там хоч раз у день давали рідесенької затірки), але із школи не повернувся. Бачили люди його біля старої СКИРТИ, де він розгортав соломі і вишукував перепрілі зерна. На другий день його знайшли там мертвого.

В. Т. Тодораш, с. Вільхове, Кіровоградщина.

СКОЙКИ

37: див. РАВЛИКИ.

39: див. КОРА.

91: Оцей ставок, що в кінці нашого городу, людьми аж кишів – СКОЙКИ збирали... А я цих скойок не могла їсти – блювала.

Н. П. і К. С. Кирпач, с. Городок, Вінниччина.

402: Батько ходив за п'ять кілометрів до річки Синюхи, збирав СКОЙКИ, і то була наша їжа. Мама варила в казані ті СКОЙКИ, тоді кидала туди щавій і лободу.

І. Ю. Герасимчук, с. Осипівка, Кіровоградщина.

498: див. СЛИМАКИ.

СЛИМАК

62: З настанням весни і кукурудзиння не вистачило, то багато людей, а з усіма й наша сім'я, ходили до лісу, збирали там СЛИМАКІВ, підсмажували їх (напевне, вони були жирні) і їли. Але й це мало допомагало.

І. С. Підгородецький, с. Комарівці, Вінниччина.

85: Хлопчики видирали воронята в лісі із гнізд, їли СЛИМАКИ...

М. Г. Джулай, с. Городище, Вінниччина

106: див. СОРОЧАЧІ ЯСЧКА.

116: див. ЛАВРИКИ.

145: Я сам збирав і їв молоденькі листочки липи, СЛИМАКИ, шукав торішню гнилу картоплю, видирав яйця з пташиних гнізд.

П. К. Павлусенко, с. Сокирищі, Вінниччина.

292: див. РАВЛИКИ.

498: Люди вилловлювали з благословенної річки Дінця все, що плавало, лазило й стрибало.

Повигортали з води на берег гори черепашок-скойок, розкривали їх і витягали з них СЛИМАКІВ.

СМІТТЯ

148: БУР'ЯН.

СОБАКА

43,46,75,87,99, 111, 112,150,172, 179,183,189,217,223,228,267, 275, 337, 344, 358, 412, 419, 421, 422, 434, 454, 456, 461, 485, 504

46: Навіть собак залишилося дуже мало, поїли їх, бідолашних.

П. Д. Гуменюк, с. Мітлищі, Вінниччина.

99: Лукія Багрійка, казали, вкрала сусідського СОБАКУ, забила і варила, їла. Але однаково повмирала вся сім'я.

М. К. Кармалюк-Слюсар, с. Кармалюкове, Вінниччина.

111: Біля нас по сусідству жила сім'я колишнього попа. У нього були діти, які опухли з голоду. Вони приходили, просили що-небудь поїсти. Бабка давала, що могла. І от якогось дня в бабки здох СОБАКА та його не встигли закопати. Приходять ті діти до бабки і кажуть: «Тьотю, дайте нам того СОБАКУ!». – «Нащо?» – питає бабка, «їсти!» – відповіли діти. Бабка дала їм глечик кислого молока і кусок хліба. Вони взяли і пішли... А СОБАКУ того дохлого таки взяли і потягнули додому.

С. І. Подолян, с. Слободище, Вінниччина.

223: див. ПАДАЛЬ, або КІТ, КИЦЬКА.

228: див. ПТАШЕНЯТА, ПТИЦІ.

267: див. КІТ, КИЦЬКА.

275: З-за яких (тинів) і СОБАКА не гавкне – розбитний Кирса поснідав і пообідав ним та ще й торбу через плече і рябий малахай має з нього. І штани в нього з СОБАЧОЇ «зовнішності».

О. М. Матіяко, с. Івки, Київщина.

337: див. МИШЕЙ.

344: див. ЩУРІ.

412: див. ЗДОХЛЯТИНА.

456: див. КІТ, КИЦЬКА.

461: Він не до нашого класу ходив, я навіть прізвища не знав. А звали Яшком. Вже на тепло повертало, волік він повз нашу хату забитого ПСА. Побачив нас із Сергієм, зупинився передихнути. Там, де в собаки рана була, вже черви роїлися, але Яшка те не турбувало: окрім того місця, ще є он скільки для харчу.

М. С. Петренко, с. Лохвиця, Полтавщина.

504: Сусідський хлопець Никифор Пестун, якому було десь 14 чи 15 років, привів на паску худого СОБАКУ і тут же при нас задушив його цуркою. Ми розбіглися. Цим йому вдалося зберегти життя своїм батькам і собі. Сестри, а їх було четверо, вже померли.

І. С. Роман, с. Брись, Полтавщина.

9.118: Сусіди мої – Андрій і Настя Ромащенко. Та люди їх називали Адамом і Євою. Дуже вони любили одне одого. П'ятеро діток мали, жили дружно.

У Андрія була баба Федоска. Пішли вони вдвох до неї та й почали просити, щоб віддала СОБАКУ на м'ясо, бо діти від голоду вже геть попухли. Баба Федоска не давала. Але Андрій убив ту СОБАКУ: обдер, порубав... Наварила Настя хлодцю. Нагодувала дітей і самі поїли. Кинулась жінка вранці до дітей, а вони леджать не ворухаться. Четверт діток померло. Лиш найменшенька (грудна) Катруся була живою. Вхопила вона її на руки і пішла, спотикаючись, до своєї сестри Горпини. Горпина якраз готувала юшку з проса. Погудувла тим відваром Катю. Але дівчинка ще трохи пожила й теж вмерла. До вечора померли й Настя з Андрієм. Від чого вони всі померли – не знаю. Чи дуже наїлися з голоду, чи холодець той жирним був...

Г. М. Побива, с. Іванівка, Долинський район, Кіровоградщина.

11.176: А що селяни з'їдали все їстівне, то й СОБАКИ та коти зробилися дуже бажаними ласощами. І ось одного весняного дня почувися перегуки рушничних пострілів на далеких кутках... їх супроводили голосний гавкіт, жалібно виття і скавуління СОБАК. Водночас ми почувли сміх і перегукування кількох чоловічих голосів... Раптом і в нашому подвір'ї десь за стодолю пролунало кілька пострілів та почувся собаче скавучання та скімління. Я гайнув з хати, і коли добіг до того місця, та побачив нашу Латку серед калюжі крові. Вона лежала метрва. Поруч стояло троє стрільців, що дивилися на СОБАКУ, про щось балакали і реготіли. Я розплакався вголос і став гладити мертву тварину. Один з них відіпхнув мене, вхопив Латку за хвоста і поволік її до вулиці, де стояла підвода навантажена трупами постріляних СОБАК І КОТІВ.

Наше село дістало рознарядку здати державі певну кількість шкурок СОБАК та котів.

Виконання її було покладено на сільських мисливців. Але ж зброї нема! Усі дев'ять тисячників з доброї волі взялися вигубити належну кількість СОБАК і котів... Тіла нещасних тварин поскидали купою на колгоспному подвір'ї. Та оббілювати їх виявилось важче, ніж забити: була то клопітна справа, бо кваліфікованих шкуродерів не знайшлося. Купи мертвих тіл охороняли два чоловіки, призначені самим «товаришем тисячником»... Минув тиждень чи й більше, а шкурки все ще не були поздирані. Купа та почала розкладатися, ширячи навкруги огидний сморід. Нарешті до нас дійшла чутка, що «Товариш тисячник» розпорядився роздати ті МЕРТВІ ТІЛА охочим під його особистим наглядом. За кілька годин їх і пороздавали... А може, вигублення СОБАК ТА КОТІВ було заздалегідь продуманим засобом позбавити знеможене від голоду селянство останньої спроби на харчі?

СОЛОВ'І

...А одного дня на початку 32-го року рознеслася інша тривожна новина: «СОЛОВЕЙКІВ убивають!» СОЛОВЕЙКО – це ж національний символ України. Він в уяві неодмінно асоціюється з українським селом, з його садками, полями і побіленими хатами-мазанками. Кожна сільська родина має одну або дві СОЛОВЕЙКОВІ родини і вважає їх за своїх рідних. Ніхто ніколи не шкодив СОЛОВЕЙКАМ, навіть збиточні хлопчиська, що ганялися за іншими пташками. Переказ, поширюваний від покоління до покоління, запевняє, що смерть СОЛОВЕЙКА принесе нещастя тому двору або дому, де він помре чи буде вбитий (якщо такий злочин можна собі уявити).

Та голод немилосердний, і він зробив зголоднілих людей безжалісними до будь-якого живого створіння, не минаючи й СОЛОВЕЙКІВ. Забувши за переказ, голодні людські істоти заходились полювати не тільки на інше птаство, а й на СОЛОВ'ІВ. З їхніх гнізд видирали і яєчка, і пташенят.

Тепер у сутінкові та світанкові години ми чули постріли з рушниць замість солов'їного співу. Полюючи на СОЛОВЕЙКІВ, точно так як і під час винищування собак та котів, тисячники діяли послідовно і систематично... Тихенько, не шелеснувши, скрадалися вони до дерева, на якому витьохкував соловейко, і терпляче вижидали слухної миті. Відтак один з них прицілювався і стріляв. Звичайно промахів не було, бо стрільці вони були першорядні. З кожним влучним пострілом товариші поздоровляли вдачу-мисливця.

Це полювання ми спостерігали з почуттям безсилої люті. Можна було знайти якесь виправдання, коли напівзбожеволілий від голоду селянин убивав любих пташок у своєму великому розпачі. Та ніяких виправдань не було для знищення їх так жорстоко і свідомо і з таким легким серцем, наче це була розвага чи стрілянина задля практики... Дехто з селян доходив висновку, що це була помста городян нам, сільським людям.

Семен Старів, «Страта голодом», Київ, «Просвіта»,
2002 р, стор. 178

СОНЯШНИЧИННЯ

53: Настала весна 1933 року, в хаті нічого нема. Ми добуваємо серцевину

СОНЯШНИКОВИХ штурпаків, мелемо її на жорнах і їмо.

А. М. Шпичка, Цілиноградський район.

90: Пам'ятаю, ходили ми по полю, шпорталися в землі, де яка бараболинка, хвостик буряковий – в торбу. А Степан Довгополий знайшов соняшника, серединку вижолобав і гукає до мене: «О, дядьку, я вже знайшов, буду жити!».

П. М. Швидкий, с. Слободище, Вінниччина.

280: Тато видовбував із СОНЯШНИКОВОГО БАДИЛЛЯ середину і молів у жорнах. З цього млива мама пекла коржики.

В. Г. Поліщук, с. Павлівка, Черкащина.

357: Холодної зими люди ходили по полях і шукали різні пожитки, мерзлі буряки, стебла соняшників. З СТЕБЕЛ вибирали СЕРЦЕВИНУ, варили її і поїдали.

В. К. Золотун, с. Лихачики, Київщина.

СОРОЧАЧІ ЯЄЧКА

106: Люди як могли рятувались від голоду. Хто дужчий, ішов у ліс, видирав СОРОЧАЧІ ЯЄЧКА, шукав слимаків, трави, які можна їсти.

І. Д. Барладин, с. Примощаниці, Вінниччина.

СОЯ

276: Зустрів мене завідуючий – ім'я його назавжди лишилося в пам'яті: Іван Петрович Сиволап. Посадив за парту. А після уроків повів до комори і виніс мені добренний шмат СОЄВОГО хліба...

Який же він був, той хліб? Він був дуже, дуже, дуже добрий. Той хліб був гливкий, як лемішка. Був важкий, я й досі ніби виважую його в руці. У ньому було багато води. Той хліб був неоціненний у моєму житті.

О. М. Матійко, с. Івки, Київщина.

295: Ми, мов підкинуті цуценята, стираємося зграйкою біля роздачі.

Вичищений з партії Данило Заграничний не має куди від нас подітися. Наші німі благальні погляди притискають його до казана. Наділяє й нам по черпаку коричневої СОСВОЇ бурди. Люди на те мовчать. Адже в нашій зграйці здебільшого сироти вже. Після смачнющої СОЇ наші патлаті голови, мов соняшники, повертаються за сонцем. Ми зрештою помічаємо, що, окрім їстівного, є ще зелений світ високих дерев і теплого неба. Є літо-літечко.

М. Г. Іванченко, с. Гусакове, Черкащина.

392: Весна 1933 року була рання. Ми ходили на поле шукати зерна СОЇ. Там було багато людей голодних, пухлих. Деякі падали й більше на піднімалися.

Л. К. Загребельна, с. Ганнівка, Черкащина.

417: Жінки виходили сапать буряки, соняшники, то з поля не могли дійти додому. Пам'ятаю, якось голова колгоспу випросив у районі трохи СОЇ, то тим жінкам, які сапали, вивозили в поле прожареної СОЇ і давали по жмені кожній. І все одно не всі вони вижили, помирили просто серед поля.

О. І. Шелест, с. Каширівка, Миколаївщина.

557: Харчувалися тричі на день в інститутський їдальні. Що ж то було за харчування? Основним продуктом була СОЯ. Вранці та вечером – суп з СОЄЮ, а вдень до того ж таки СОЄВОГО супу додавалися «головастики», тобто дрібна рибка.

Л. Л. Чернякова, Кролевець, Сумщина.

СОЧЕВИЦЯ

134: В мамі були спухлі ноги. Вона пекла млинці з розтертої в макітрі СОЧЕВИЦІ, домішаної лушпайками картоплі.

Г. Ф. Борячок, с. Парпурівці, Вінниччина.

382: Хто працював у полі, той одержував черпак супу з СОЧЕВИЦІ й кусочок так званого хліба з ячмінної муки та кукурудзяної дерті. Діти та старі люди не отримували нічого.

М. В. Григорук, с. Полянецьке, Одещина.

410: Весь час лили дощі. А люди йшли в поле сапати. Страшні, пухлі, але йшли. Йшли на палицях, повзли, але йшли, бо на полі варили якусь бурду. Що це суло, і тепер не знають, чи то чумиза, чи, може, СОЧЕВИЦЯ, хто його знає. Але то вже була їжа, і люди йшли за нею в поле, сапали буряки.

О. Д. Шевчук, с. Оситняжка, Кіровоградщина.

СПОРИШ

129, 240, 280, 423, 427, 463, 465, 535,

4/29, 4/30, 4/36-37

129: Ось і село. На вулиці жодної живої душі. Під плотом бачу труп людини, далі ще і ще. Я не йду, а біжу додому. Вигін. На ньому лежать два трупи. Ні, один ще живий – руками і ротом в передсмертній конвульсії рве СПОРИШ і тягне до рота...

І. А. Невідомський, с. Новоселиця, Хмельниччина.

246: Я вже не пам'ятаю, чим ми з мамою жили. Вже я рвала СПОРИШ, він був такий густий у дворі в нас, і я його їла, пхала просто такими жмутками собі в рот.

М. Д. Венець, с. Вел. Старосілля, Черкащина.

280: У тата дуже ноги попухли, ми всі були виснажені. Як тільки появилася молоденький СПОРИШ, ми лазили з братом, щипали листочки і їли.

В. Г. Поліщук, с. Павлівка, Черкащина.

465: Вона, та нещасна жінка, навчила мене серед зеленого розмаїття вибирати їстівні рослини: гірчаки, козельці, СПОРИШ.

С. Х. Васюта, Полтавщина.

СТЕБЛА

див. СОНЯШНИКА. КУКУРУДЗИ СТЕБЛА

СТІНИ

137: Заглянули до них одного разу родичі і змушені були осінити себе хресним знаменням: «Господи, прости їм їхні грішні душі». СТІНИ на печі були мало не до цегли обгризені. Та чи могли вони наситити голодних? Усі четверо: дядько Грицько і троє його дітей – лежали на печі мертві.

Д. О. Міщенко, с. Зелена-Друга, Херсонщина.

СТРУПИ НА ТІЛІ

507: А голод вже який, голод який був! Сім'ї вимирали, то в селі й зробили щось на зразок сирітської хати. Дітки пухлі, у виразках, у коржах СТРУПІВ. Тільце водою налилося, лопаються, вода, сукровиця із нього юшить. Повиносили ми їх на сонечко, на ряднах посадовили – скиглять. Одвернулись трохи, а тоді – що ж це вони припишкли? До них – а вони найменшенького Петька їдять. СТРУПИ на ньому обривають і їдять. Петько те ж саме робить: обдирає і їсть, аж запихається. А ті вже, дивись, до рани губенятами припали та смокчуть сукровицю, смокчуть. Одняли ми дитину от голодних ротів та плачем-плачем. Будь проклятий той, хто з наших діток та й з нас отак посміявся.

Жителі Лебедина, Сумщина.

СУРЖИК

352: «Моя далека родичка тітка Лукія, вдова померлого червоно-армійця, зосталась з п'ятьма дітьми. При обшуку в неї знайшли (!!!) півмішка СУРЖИКУ, який уповноважені забрали, сказавши їй: «это нужно для спасения рабочих». Двоє дітей її померли з голоду. Решту врятувала дочка, яка приїхала з Смоленської області.

М. Д. Овчарук, с. Цибулів, Черкащина.

СУРОГАТИ

10.75: В голодающих волостях Гуляйпольского уезда население вымирает. Сотни умерших, тысячи больных. На почве голода имеется случай поедания матерью детей, а также случаи удушения детей. Кошки, собаки, даже падаль идут в пищу. Массовые бросания семейств главами, уходящими в неизвестном направлении. Настроение населения паническое.

Док. № 41: повідомлення Гуляйпільського повітвиконкому та Запорізької губ. Колисії допомоги голодуючим від 25 січня 1922.

(І це в тому самому Гуляйполі, де Махно гуляв! – О. Р.)

10.98: В это время хотя и умирали с голода. но все же многие изыскивали, кто где себе какую пищу. Ели собак, кошек, но в некоторых селах и этого нет, варили сырую кожу, одним словом кормились всякими отбросами, но это все кончили, и число голодных возросло, люди умирают на улицах, цепляются за полы, падают на колени, просят хлеба.

Док. № 53: доповідь Генічеського повітового комітету Запорізькому губ. комітету допомоги голодуючим про становище в повіті. Не пізніше 1 березня 1922 р.

10.131: Из СУРРОГАТОВ употребляются: полба, курай, просяная шепуха, стебли подсолнуха, кости падали, кора акации, кочаны кукурузы и т. д.

Док. № 75: протокол засідання Нововасилівськго волвиконкому про голод у волості. 21 червня 1922 р.

10.164: Питание СУРРОГАТАМИ уже отмечено в Жеребецкой волости, где изготавливают муку из арбузных корок.

Док. № 86: протокол засідання Запорізького губвиконкому про наслідки обстеження 26.09.1922 р.

10.203: Уже с осени 1921 г. питание населения стало резко ухудшаться. Осеннее обследование показало, что в Запорожской губ., уже в октябре-ноябре питание крестьян составляло от 1/4 до 1/3 нормального. Население, уничтожив все, что мало-мальски пригодно в пищу (суслики, кошки, собаки), стало питаться самими рзнообразными «продуктами питания», начав с СУРРОГАТОВ (макуха, полова, курай) и дойдя до муки из костей, дерева, глины и проч. Доведенные голодом до отчаяния люди во многих селах и даже городах дошли до поедания трупов и людоедства.

Официально зарегистрировано до 50 случаев людоедства.

Док. №100 із звіту Центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК, опубл. 1923р.

ТАВОТ

64: ...сковорідку змазували тим МАСТИЛОМ, яким змащують колеса у возі, і ніколи не

забуду, як мене позвала до хати сусідська дівчина, вона вже була доросла, і дала мені того млинчика з гнилої картоплі.

Я в своєму житті таких смачних млинчиків ніколи не їла... З того часу пройшло 55 років, а я чую їх смак. А хіба вони насправді такі смачні були, а ще й печені на ТАВОТІ

Г. М. Федорцова, с. Івча, Вінниччина.

ТАЛАБАН *thlaspi arvense* L.

Схожий до грициків звичайних.

522: див. РОГОЗА.

ТАТАРСЬКЕ ПРОСО

179: Годували нас тільки супом з ТАТАРСЬКИМ ПРОСОМ (тим, що з віниччя). На таких харчах було нам трудно працювати.

С. Г. Курач. с. Братолюбівка. Дніпропетровщина.

ТЕРТЕНИКИ

364: Кожний думав лише про їжу, їли жолуді, кору липи, полову гречану, мелясу, ТЕРТЕНИКИ з перемерзлої картоплі торішньої, яйця з пташиних гнізд, цвіт акації, пізніше ловили горобців – все, що можна було їсти.

А. М. Закревський, с. Гусачівка, Київщина.

ТИРСА

150: Усім робітникам видавали по кусневі чорного (з половиною і ТИРСОЮ наполовину) хліба, але все-таки це спасало людей від голодної смерті. В селах голодні люди не мали й цього.

...Пам'ятаю, як я рвала з кров'ю, коли з'їдала коржа з мелених жолудів з ТИРСОЮ. Мені було тоді 7 років – і я все пам'ятаю.

В. О. Гордова, про голод 1947р. в с. Хоровиця, Житомирщина.

202: Мама все їстівне ділила по днях. В муку додавала полову, ТИРСУ, мелене осердя з кукурудзяних качанів. Й цю подобу хліба, цю жменю муки треба було ховати, щоб не забрали незвані «гості» – активісти.

А. М. Малиночка, с. Топчине, Дніпропетровщина.

409: див. ЧУРЕКИ.

452: їли ТИРСУ з дерева, товкли облужані качани з кукурудзи, в соломі старій шукали зернятка, розгрібали торішне листя, видивлялись кісточки з вишень і слив, бо душа боліла їсти.

М. Т. Михайленко, с. Ганжа, Полтавщина.

532: Влітку 1933 року я була в Кобижі на канікулах. На млині пиляли березові дрова. Пухлий від голоду сусідський хлопчик наївся березової ТИРСИ і вночі помер від завороту кишок.

М. М. Величко, с. Кобижча, Чернігівщина.

ТІСТО

347: Одного разу надумав, що в млині, який стояв на річці, можна розжитися на жменю борошна. Пішов, лазив, шукав і – о, щастя! У закутках горища відшукав кавалки якогось ТІСТА. Я хутко в пазуху і додому. Мати наварила нам галушок. Поїли, а за хвилину почало нас вивертати – отруєння. ТІСТО було замішане для пацюків, а в ньому – отрута. Доля була для нас прихильна, ніхто не вмер, лише тяжко мучилися.

О. О. Колісник, с. Стебне, Черкащина.

464: Побачила завідуюча школою З. П. Піщанська, що я з голоду можу померти, пішла в колгосп, мені виписали півпуда борошна. Воно було гіркувате і нечисте. Проте я його трошки зразу замисив на воді у мисці і з'їв кусочок ТІСТА. Воно таке смачне було, але я спочатку небагато його їв, бо боявся, щоб не померти. Ввечері уже з'їв більший шматочок ТІСТА. І так кожен день...

Ф. І. Ленських, вчителював у с. Токарі, Полтавщина.

480: Шукав я їжу скрізь. Шастав по поминках. У школі плакати були наліплені ТІСТОМ, я це тісто потай виколупував.

С. Г. Сизаров, с. Печини, Сумщина.

ТОРФ

319: Сім'я у нас була велика – 12 душ, 10 дітей. У 1932 році батька заарештували, посадили в тюрму в Житомирі... Чим годувати діток? Мама голосила щодень над нами. Ми бродили по полях, знаходили скиртиська, збирали полову. Товкли у ступі, пекла мама млинці. Не стало полову. Почали їсти рогозяне коріння. З ТОРФУ мама пекла на мелясі млинці.

А. Ф. Гурська, с. Березянка, Житомирщина.

ТРАВА ще БУР'ЯН, ЛОБОДА, КРОПИВА і т. д.

69, 106, 134, 140, 171, 216, 228, 299, 320, 363, 417, 425, 454, 478, 480, 491, 494

69: Здохлі коні люди роздирали, йшли з ряднами, приносили і їли. Ішла в їжу гичка і ТРАВА.

Г. Ф. Михальчук, с. Заливанщина, Вінниччина.

106: див. СОРОЧА ЧІ ЯЙЦЯ.

134: див. БРУНЬКИ.

171: див. КАРТОПЛЯ МЕРЗЛА.

216: див. ШКІРА.

228: див. ВАРИВО.

363: див. БУЦИКИ.

425: Майже цілий рік ми не бачили навіть шматочка хліба, на ТРАВАХ і БУР'ЯНАХ дотягнули до жнив.

В. П. Кравцан, с. Розншенське, Кіровоградщина.

473: див. КОЗЕЛЬКИ.

494: Але весною, як блиснуло сонечко, розтанув сніг і зазеленіла ТРАВИЧКА, голодний пухлий люд вирушив на пасовище, їли всяку ТРАВУ, і йшли до болота, рвали рогоз і очеретяні шпичаки, їли і тутечки, коло болота, і помирали.

П. Богомаз, Яреськи, Полтавщина.

2.408: Нами зареєстровано 354 случая отравления от употребления в пищу сорных ТРАВ, хлопковых семян, отходов от пивоварения, зерен абрикос и вишен. Из этого числа 42 отравления повлекли за собой смертельный исход.

Доповідна записка Дніпропетровського обл. відділу ДПУ голові ДПУ УС Р Р. 5.03.1933 р.
ТРУПИ

196: Ховали здебільшого без домовин у спільних ямах; серед опухлих, спотворених голодом людей траплялися й живі. Ями щодня не закопували, то дехто, очунявши вночі, кликав на допомогу, а то й вилазив. У кущах на цвинтарі знаходили трупи з вирізаними литками, стегнами, грудьми, їли ТРУПИ.

Г. Н. Прокопенко, с. Жданівка, Дніпропетровщина.

2.410: 3 марта сего года, в селе Константиновка житель этого села А., занимавшийся сапожремеслом, был обнаружен у себя дома мертвым. Как установлено медосвидетельствованием, смерть наступила в результате отравления трупным мясом при употреблении А. в пищу ТРУПА своего умершего от голода брата. Кроме ТРУПА брата, как установлено в результате осмотра костей, А., за несколько недель до брата съел труп своей матери. При осмотре хаты вблизи А. обнаружено котел со сваренным человеческим мясом. Мелитопольский район.

Док. № 173: доповідна записка Дніпропетровського обласного відділу ДПУ голові ДПУ УС Р Р 5.03.1933 р.

2.491 В области пораженных в продовольственном отношении районов сейчас насчитывается до 37, из них особенно тяжелых 20. Тяжелое продовольственное положение захватило до 300 сел и около 50 тысяч человек. В последнее время участились случаи голода, увеличились случаи смертей, и не прекращаются факты людоедства й ТРУПОЕДСТВА. В некоторых, наиболее пораженных селах, ежедневно происходит до 10 случаев смертей.

Лист секретаря Вінницького обкому партії секретарю ЦК КП(б)УС. В. Косіору від 16.04.1933р.

2.434: За последнее время мы отмечаем значительный рост ТРУПОЕДСТВА и ЛЮДОЕДСТВА. Ежедневно из районов получаю – 10 и более донесений.

В ряде случаев людоедство переходит даже «в привычку». Имеются факты, когда отдельные лица, замеченные в людоедстве в прошлом году, употребляют в пищу человеческое мясо и сейчас, для чего совершают убийство детей, знакомых и просто случайных людей.

В пораженных людоедством селах с каждым днем укрепляется мнение, что возможно употребляют в пищу человеческое мясо. Это мнение распространяется особенно среди голодных и опухших детей.

За время с 9 января по 12 марта в районах Киевской области учтено:

ТРУПОЕДСТВА – 54 случая,

ЛЮДОЕДСТВА – 69.

Ети цифри, конечно, неточны, ибо в действительности есть гораздо больше фактов, которые нами не учтены.

...В г. Киеве за последнее время ежедневно подбирают десятки трупов, а также десятки истощенных, часть которых в больницах умирает.

В январе подобрано 400 трупов.

В феврале – 518.

За 8 дней марта – 243.

Кроме этого, в городе ежедневно подбрасывают – 100 и даже больше детей.

Документ № 184, лист Київського обл. відділу ДПУ голові ДПУ УСРР від 1203.1933р.

2.532: Наряду с этим прогрессирует ЛЮДОЕДСТВО и ТРУПОЕДСТВО.

Не редки те случаи, когда оставшиеся в живых родители употребляют в пищу ТРУПЫ умерших от истощения детей. Также имеется ряд фактов, когда на почве недоедания члены семьи убивают менее слабых, главным образом детей, употребляя их мясо в пищу.

Для иллюстрации роста ЛЮДОЕДСТВА и ТРУПОЕДСТВА по районам области характерны такие данные:

на 1-е марта 9 случаев;

на 1-е апреля – 58;

на 1-е мая – 132;

на 1-е июня 221.

Док. № 233: Особистий лист начальника Харківського обласного відділу ДПУ голові ДПУ УСРР від 5 червня 1933р.

Нач. Харьковського обл. отд. ПУ УСС КАЦНЕЛЬСОН.

ФРАМУГА, ФОРМУГА

72: див. МАРТОПЛЯЦИ

163: Ото наварить мати ФОРМУГИ чи лепетуки, а як ще забілити хоч би чим, хоч би молоком з конопляного сім'я – така смакота! «їжте, їжте» – заохочує бабця. Мусили, їсть пса, як нема барана.

В. Ф. Задворний, с. Купіль, Хмельниччина.

ФУРАЖНА ПРОДУКЦІЯ

483: Був я тоді завідувачим Рогозянською початковою школою... Тодішня сільська рада звалася Першошевченківською, а не Андріївською, як тепер. Об'єднувала вона населені пункти Рогозянку, Андріївку... та невеликий свинорадгосп. ФУРАЖНОЮ ПРОДУКЦІЄЮ, що доставлялася для свиней, жили й харчувалися тоді і робітники, і службовці цього господарства – і так вижили. Це ж саме врятувало і багатьох андріївців, котрі ходили в радгосп на роботу.

В. Савченко, с. Рогозянка, Харківщина.

див. КОМБІКОРМ, КОРМ ДЛЯ СВИНЕЙ.

ХЕЛИКИ

292: «Що б отаке з'їсти?» – гризе мене єдиний помисел. Блукаю по розгаслому мокрому городі. Вишукую вимерзлі, талі, мов хляки, картоплини. Вишукую мов життя. Мама розмішує їх із тертим буряком і пече ХЕЛИКИ. їх так мало.

М. Г. Іванченко, с. Гусакове, Черкащина.

ХЛІБ, ЯК ПРИЧИНА СМЕРТІ

112: Багато вмирили і тоді, як дочекалися нового хліба, голодна людина проковтне скибку ХЛІБА, а на другий день уже повезли на цвинтар.

М. С. Климів, с. Гуків, Хмельниччина.

149: Після 1933 року ХЛІБ довго пекли з різними домішками. До тіста додавали варену картоплю, або сиру терту картоплю, або трохи муки з жолудів. Зразу їх оббирали з твердої лушпайки, потім били молотком. А вже тоді пускали через жорна. Такий хліб трудно ковтнути, а все одно домішували, щоб надовше вистачило муки із зерна.

А. М. Кучерук, с. Судахівка, Житомирщина.

267: Десять у середині літа 1933 в сільській крамниці почали продавати ПЕЧЕНИЙ ХЛІБ.

Накинувшись на нього, люди наїдались і тут же в муках вмирили.

Р. С. Соколовська, с. Котельня, Житомирщина.

274: З першого обмолоту з району прийшла допомога особливо голодуючим: двадцять пайків

по фунту печеного ХЛІБА на день на все село. Всього 20 пайків на більш як чотири сотні мешканців! Особливо голодуючих визначила сільрада. І от привезли той ХЛІБ. А він ще теплий, запашний, щойно з пекарні. Роздали – і як не було його. А через кілька годин – ще чотири трупи. ХЛІБ для цих голодних людей, що втратили всяку силу волі, став отрутою! Н. А. Завгородній, с. Надточаївка, Черкащина.

295: Після жнив Никодимові поменшало праці. Казали, більше 300 душ вивіз він на вічний спочинок. Але хіба їх тоді хто рахував? Він таки дждався нового ХЛІБА. І порадив йому, як усі. Жадібно з'їв дві паляниці за один присіст. Тож вивезли і його туди. Голод змалів, йому став непотрібний послуговувач. Так мені тоді здавалося. А Никодим був просто слухняним робітником, який теж хотів жити.

М. Г. Іванченко, с. Гусакове, Черкащина.

302: Були в селі такі, що наївшись ХЛІБА, вмирили. Так сталося з Яковом Пономаренком. Він не зміг себе стримати, втеревив ХЛІБИНУ і, помучившись, навіки упокоївся.

Я. П. Мицик, с. Вишнопіль, Черкащина.

433: Якось на Пушкінській вулиці в Черкасах, де ми жили, до мене підійшла жіночка. Це була якась тінь – кажу так, бо на цій постаті висів одяг як ганчір'я. Вона простягнула руку і попросила на ХЛІБ. Дістав гаманець і став копирсатися в ньому, думаючи скільки ж дати їй? За три або ж п'ять вона не наїється, бо ХЛІБИНА коштувала на базарі набагато більше. Витяг тридцять карбованців, подав жінці їх. Вона подякувала і відійшла. На другий день, ідучи на роботу, я побачив її під стовпом мертвою. Мене пройняв дроз: це вона купила ХЛІБА, об'їлася і померла!

С. Кожум'яка про Черкаси.

ХОВРАШКИ

172, 216, 226, 227, 228, 229, 403, 558, 567, 568

178: див. КОЛОСКИ.

2\6: ти. ЯЩІРКИ.

226: У травні з'явилися козельки, молочай, щавель, лобода і ХОВРАШКИ. Ми з Іваном та Ягориком повиточували з старого обруча зарізяцькі ножі, розкопували ними нірки, білували впольовану дичину. Коли вдавалося принести додому хоч одне звірятко за день, щастю нашому не було меж... Та дичини тої було жалюгідно мало порівняно з армадою мисливців, таких, як ми. Вийдеш було на толоку в поле, а там уже їх сотні. Риються, мов кроти, в землі... Не встигали плодитись ховрашки.

М. А. Чернявський, с. Смолянинове, Луганщина.

228: див. БАБАКИ.

229: Якщо впіймаю ХОВРАШКА, то це вже радість.

П. А. Щадько, с. Костянтинівка, Донеччина.

403: Грицько і його сестра менша весь тиждень були самі. Без їжі, без хліба. Хлопець брав відро, черпав воду з Висуні, виливав з нірок ХОВРАХІВ і пік на вогні.

Г. Г. Єжелов, с. Володимирівна, Миколаївщина.

558: Ми близько поля, то і лопуцьки, і заяча картопля, а хто і ХОВРАХА викопає, то менш вимерло.

В. С. Миксимчук, Чернігівщина.

567: див.

568: Може, доля наша така, що не зовсім забула нас, чи то я на той час таким дотепним був, чи, може, просто не пощастило їжакам. Уполював я їх аж чотири. Ще вилив одну нірку ХОВРАХІВ. ХОВРАШКА – звірок зовсім маленький, але ж якщо їх восьмеро, то вже є м'ясо.

М. С. Пуд, с. Вільшане, Чернігівщина.

ХУДОБИНА

228: Найбільше їли дохлину. Скотина вмирала разом з людьми. Біля здихаючої ХУДОБИНИ завжди давилася юрба пухлих голодних людей. Ніхто не в силі був відігнати їх. Як тільки ХУДОБИНА здихала – люди сараною накидалися на неї, сокирами, ножами роздирали на куски і поспішали додому, щоб нагодувати дітей і самим підкріпитися.

І. А. Дреєв, с. Нижньобараниківка, Луганщина.

ЦИБУЛЯ

183: їсти в хаті не було нічого, тільки ЦИБУЛІ півмішка, я її пік і ми троє це їли.

М. І. Швець, с. Христівка, Хмельниччина.

445: Не голодував і наш сусід на прізвисько Терешко. Його син був комсомольським ватажком. Він зголосився зняти з церкви хрести. Повідривали зі стін листи бляхи, на яких були намальовані образи святих. Селяни це вважали великим гріхом. Терешко-батько відчував презирство людей, відгородився від них, жив своїм життям. Весною на своєму городі, саме під нашою хатою, посадив цибулю. Коли вона підросла, хтось почав виривати...

А якось під вечір на грядку зайшла жінка і почала рвати ЦИБУЛЮ.

Терешко накинувся на неї, повалив на землю й став бити ногами, а потім засунув ключ від дверей (грубий загнутий дріт, яким відсувалася засова) жінці в рот і почав крутити ним, намагаючись повиривати зуби, щоб не їли більше.

Жінка кричала, просилася. Ми вибігли на крик. Я побачив знівечену жінку, закривавлений рот, мені стало страшно. Терешко припинив розправу. Жінка ледве попленталась додому. А через кілька днів померла.

П. Д. Гуменюк, с. Мітлинці, Вінниччина.

ЧЕРЕПАХА

340: див. ЖАБИ.

ЧЕРЕПАШКИ ще ЖАБУРНИЦІ, СКОЙКИ

313: Їли кропиву, мокрець, листя кінського щавлю, лободу; ловили кротів, у річці визбирували ЧЕРЕПАШОК, яких дуже було багато. Все дно у річці було густо встелено ЧЕРЕПАШКАМИ, їх вибирали повністю. ЧЕРЕПАШКИ спасли в нашому селі багато сімей.

М. Я. Ковтун, с. Денищі. Житомирщина.

403: див. ЖАБУРНИЦЯ.

498: ЧЕРЕПАШКИ-СКОЙКИ див. СЛИМАКИ.

ЧИБРИКИ

239: Запам'ятала, що мама просила у сусідів пусті кукурудзяні качани, від зерна вже облущені, розбивала молотком на дрібні шматочки і несла до млина. Виходило таке, як тирса. Домішувала ще жменьку зерна, вимінювала його у людей за якусь одежину. Змоловши, пекла на черені у печі ЧИБРИКИ.

М. Д. Венець, с. Велике Старосилля, Черкащина.

ЧУРЯГИ

88: див. ВИСІВКИ.

ЧУРЕКИ

409: В кого збереглося трохи зерна, розмелювали його на жорнах, домішували якогось бур'яну, тирси, кори і пекли такі ЧУРЕКИ.

О. Д. Шевчук, с. Олялине, Черкащина.

ШОВКОВИЦЯ

137: Влітку нас трохи виручила ШОВКОВИЦЯ. Піду нарву її ще зовсім зелених ягід, розімнемо в череп'яній макітрі, закришимо листям лободи чи щавію, і вже є чим голод трохи вгамувати. А поки мали ще й вузличок проса, то й зовсім було добре. Перетовчу просо у ступі, і вже є чим той ШОВКОВИЧНИЙ СУП задурити. Дві-три ложки пшона на чотирьох членів сім'ї на добу – це вже розкіш.

Г. Р. Сміщук, с. Крикливець, Вінниччина.

ШКІРА, ШКУРА

76, 216, 310, 420, 495, 392, 9.149 4.7, 4.24

76: Загинула корова, вивезли на скотомогильник. А була підозра, начебто менінгіт. Закопали в яму. То до дня не стало. Геть ШКУРУ ту забрали.

М. К. Горобець, с. Івча, Вінниччина.

310: В дядька Пилипа було троє дітей. В хаті і в дворі все поїли, що було, навіть старі ОВЕЧІ ШКУРИ.

О. Д. Шевчук, с. Олялине, Черкащина.

420: Якось я поліз на горище сараю і побачив там СВИНЯЧУ ШКУРУ. Колись у нас здохла свиня, то батько здер з неї ШКУРУ та так і залишив, не знаючи, що з нею робити. ШКУРА засохла і пролежала чи не десять років. Я скинув її з горища, відрубав сокирою чималий шмат і поніс до хати. Мама ошпарила окропом щетину, вишкребла вимила ту смердючу ШКУРУ, посікла на дрібні шматочки, залила водою і поставила в горщику варити. І що ж? Вийшов холодець. Ось так ми і жили деякий час тим холодцем.

Я. І. Запаренко, с. Веселий Кут, Кіровоградщина.

495: Поїли давні телячі і свинячі шкури.

Я. К. Мостовий, с. Вел. Кобелячок, Полтавщина.

ШЛІХТА

109: ...пшеницю молотила макогоном, а рапс поливала водою і піджарювала на сковороді, після смачила ШЛІХТУ – так тоді називали пшеничний куліш. І це нас виручало.

Г. К. Бібик, с. Пляхове, Вінниччина.

155: А в колгоспі «Вільна нива» і радгоспі «Садиба» (маєтку колишнього князя Орлова) харчували робітників супом – ШЛІХТОЮ (рідке вариво із крупів чи борошна).

М. М. Олянецька, с. Тартак, Вінниччина.

2.546: Общественное питание в колхозах поставлено отвратительно. Чрезвычайно редко встретишь, чтоб сварили борщ или кашу, а то все затирка, или как ее на юге Киевщины зовут еще «ШЛИХТА» (иные произносят «ШЛИХТЕР» – сразу было непонятно, за что вязальщицы Шлихтера поносят.)

ЩАВЕЛЬ, ЩАВІЙ

72, 74, 98, 137, 226, 227, 273, 275, 313, 402, 417, 418, 428, 432, 491, 509, 526, 559, 567

72: див. МАРТОПЛЯЦИ.

74: див. ГОРОБ'ЯК.

98, 99: див. КВАСЕЦЬ, КВАСОК.

313: див. МОКРЕЦЬ.

402: Мама варила в казані ті скойки, тоді кидала туди ЩАВІЙ і лободу. Я ходив рвати ЩАВІЙ на край села зі своїм любимим товаришем Чорним Петром. Раз я зайшов до нього, а він каже: «Я не піду, не можу». Пішов я сам. Дійшов до кущів край села, і тут мене схопила за комір жінка, вся опухла, а очі страшні, без розуму. Я ще був живкий, сильно верещав, вкусив її за руку, і це мене спасло. Прибіг на мій крик дядько Зеленкевич Петро і вирвав мене од смерті. Більше я за село не ходив.

І. Ю. Герасимчук, с. Осипівка, Кіровоградщина.

417: Обстежено 11 сімей колгоспників. Всі пухлі від голоду, їдять подрібнені качани кукурудзи, перемішані з травою БЕРЕГОВИЙ ЩАВЕЛЬ.

Село Високі Байраки, Кіровоградщина.

З інформації комісії працівників мед. установ міськпарткомові від 22 травня 1932 р.

432: див. РОГІЗ, РОГОЗЯНЕ КОРІННЯ. 509: див. ЛОПУЦЬКИ.

526: Пам'ятаю, як весною їздили далеко на болота за ЩАВЛЕМ. Біля села весь був вирваний, ним тільки й виживали.

П. І. Апанасенко, с. Рашкова Слобода, Чернігівщина.

559: Не можу не сказати й про те, як тоді в мене боліло в животі від отих жолудів та ЩАВЛЮ. Власне, з 12 років я ніколи більше не була здоровою: нажила гастрит, виразку, жовчнокам'яну хворобу...

І. Б. Абанкон, с. Пилиповичі, Київщина.

567: Виганяв водою з нірок ховрахів, забирав пташині яйця, рвав лободу, кропиву, ЩАВЕЛЬ, квітки конюшини. Все те варив і їв, іноді ніс додому. Мабуть, з усього того була користь, бо ж пухлим я не був.

М. С. Пуд, с. Вільшана, Чернігівщина.

ЩУРИ

43, 344, 485

344: А як ми вижили? Був у нас собачка Білко, ми його з'їли. ЩУРИ так і шастали по хаті, з нір вибігали. Ловили, варили і їли.

І. Ф. Гірченко, с. Рославичі, Київщина.

485: див. МИШІ.

ЮШКА ще ЗАТІРКА, ШЛІХТА

260: Тоді ж, у 33-му, підупали й померли двоє хлопців. Бо чим вони, сердешні, жили? Дома посьорбав якоїсь НІЗЧИМНОЇ ЮШКИ. Перше, було, поки не заграбали, хоч у школу давала по вареній бульбині, а потім... Глянеш – кістки, шкурою обтягнуті, й мошок на личку...

Найстарший і малий якось вижили, то на війні голови покладали.

О. А. Неліпа, с. Млив, Черкащина.

316: Сім'я саме вечеряла. На землі сиділо кругом череп'яної миски із дерев'яними ложками в руках одне менше другого – три воскові скелетики дітлахів, обтягнуті шкірою, і поспішно сьорбали зелену ЮШКУ, забілену молоком. За голим столом, на лаві, сиділи два дорослі скелети і сьорбали ту ж саму ЮШКУ, без поспіху.

В. І. Режетник, с. Маньківка, Черкащина.

324: А я з іншими дітьми ходила в колишній панський сад-огрудок (так і досі його залишки звуть у селі) і збирала там лободу, кропиву, шпинат, а з того зілля мама варила ЮШКУ, та тим ми й трималися, поки тримались.

М. П. Цовбун, с. Ненадиха, Київщина.

273: див. ГОЛУБИ.

425: У школі варили якусь МУТНЕНЬКУ ЮШКУ – виділяв колгосп капусту кислу і трохи муки, то ми, школярі, один раз на день сьорбали півлітра тої мутненької водички.

В. П. Кравцан, с. Розношенське, Одещина.

509: див. ЛОПУЦЬКИ.

ЯГЛИЦЯ

542: Коли зазеленіло, чухрали листя з липи, рвали лободу, в лісі – пшінку, пізніше – ЯГЛИЦЮ.

М. Д. Фененко, с. Вільшана, Сумщина.

ЯЙЦЯ З ПТАШИНИХ ГНІЗД

145: див. СЛИМАКИ.

340: Крав я ЯЄЧКА З ПТАШИНИХ ГНІЗД.

М. Г. Шестопаль, м. Тетіїв, Київщина.

364: див. ТЕРТЕНИКИ.

535: див. ПТАШКА.

553: Мене виручав ліс: ходив днями по хащах і чагарниках, шукав їжаків, пік їх на вогні й їв напівсирими, без солі. Видирав ПТАШИНІ ЯЙЦЯ, дрібні, й на один гам не вистачало.

І. П. Васянович, с. Неміщаєве, Київщина.

559: Літом не вилазимо з гаю. Там для нас є деяка пожива: ЯЙЦЯ ПТАХІВ, гриби, горіхи, ягоди, груші. Сушимо на зиму рибу, горіхи, гриби, груші. Ховаємо від “бригади” дома або в гаю.

567: див. ЩАВЕЛЬ.

ЯЦІРКА

216: Весною 33-го року було чогось багато ЯЦІРОК їх важко було впіймати, але ми старалися, пекли їх на вогнищі, ділили між собою.

Г. І. Старостенко, хут. Дача, Донеччина.

Олекса Різниченко

«НЕ МОЖУ БЛИЖНЬОГО СВОГО...»

(новела)

«Прийміть, споживайте, це – тіло моє» Св. Матвія, 26, 29

Ісус Христос, сидячи одесною Бога, тужно споглядав на Землю. І сум глибокий гніздився у очах Його. Так болоче страждав Христос кожного тридцять третього року, бо ж саме у тридцять три зазнав Він розп'яття, випивши чашу свою, з якою не побажав розминутися. Він хотів цим допомогти отим бідним, нещасним людям, створеним за образом і подобою Божою... А чи зменшилося зла на Землі? Чи розквітла згода і любов між народами? Чи стали люди терпимішими одне до одного?

Відповіді на ці риторичні питання Христос не чекав. Ось чому сум і журба полонили, огортали душу Його. І щоб трохи розважити себе, попасав очі свої на ланах і степах України, яку саме підставила під очі Його вродлива блакитна Земля, обертаючись поміж промінням

Сонця. Вуста Його шепотіли мовою цієї країни (бо знав Христос усі мови): "Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють, між ярами над ставами верби зеленіють... І все то те, вся країна повита красою, зеленіє, вмивається дрібною росою. Споконвіку вмивається, сонце зустрічає. І нема тому спочину і краю нема..."

Вуста Ісуса шепотіли одне, але очі Його бачили інше... І крапали сльози із очей Його... Левко вирішив – ногу не відрубувати... В жодному разі... Бачив отих калік безногих, що прикульгали з громадянської... Поляки зовуть таку війну "домова"... Дуже точно, бо б'ються свої, родичі, домашняки, однодумці... Убивають не чужих, не загарбників. Свої своїх... Ближнього свого, якого треба любити... Ага, раніше така війна звалася між-у-собиця... Між-у-собі... У собі.

У ньому, у Левкові, поки що перемогла проста думка – ногу не відрубувати. Народна мудрість на його боці: "Була б кістка – м'ясо наросте..." Саме! Саме так!

А він виживе! Виживе! Збереже ту кістку... якщо перетриває – і ще хоч тиждень... А там... Щось буде... Що буде – Левко не знає, але вірить, що виживе... Може, наросте свіжа лобода на місці з'їденої... Може, манна небесна з неба...

Але цей тиждень треба перетривати... Головне – спокій... Різати так, аби жодної краплі крові не пропало. Бо кров – свіжу – навіть свіжу! можна пити. Як пив отой різальник, пам'ятаю... Розчирив свиню, зачерпнув з черева квартиру – і до дна!

Левко скоткнув слину, розігнав уяву з-перед очей...

Господи, прости його... Кров пити... Але ж мені сьогодні... треба... Тільки не сиру... не сирову...

Усе готово, усе напихвати... Ось дрова... ось плита... грубка... На цього тапчана він ляже... Вогонь уже палає, каструлька з водою чекає на вогні ні... І ніж – погострений... заточений – лежить на тапчані...

Як тяжко це все готувалося! Бо ж де та сила?! У Куліша була сила – він з'їв своїх дітей... У Івана була сила, бо він з'їв Куліша...

Аж Слісаренко з'їв Івана... Так і на Слісаренка їдець знайшовся...

Тепер на все село – нікого. Поїли одне одного... А я – не можу когось іншого. Гріх їсти свого ближнього... Господи, прости. Нащо ти вводиш во іскушення?! Во іскушення... кусання... За гріхи наші многі навів на нас мор оцей... Але ж вводиш у новий гріх... Чи це не гріх їсти людинятину?

Боже, яка краса навколо! Яке сонечко сяє, який вітерець повіває. І ген по долині білі хатки і садочки зелені... А в кожній пуста. А оцей сморід... котру днину стоїть над селом...

Ну... Ну! Почнемо... Отче наш, іже еси... Що? "їж і їси"? Може, це ти, Отче наш, їси нас? їж, їж – ми раби твої, слуги твої... Хліб наш насущний даждь нам днесь... Даждь нам днесь, взявши десь. «І не введи нас во іскушення»... Ні-ні, я нікого не кусав! Ні Куліша, ні Івана, ні Слісаренка...

А себе можна? Себе... Ніде я не, читав і не чув, що їсти себе – зась. Когось іншого – це канібалізм, людоїдство... гріх... А себе -можна... мабуть... Ніде в Біблії не написано... Хоча... Хіба я знаю Біблію?..

Але ж я себе. Людину хочу врятувати! А це Богоугодне діло, їдючи, самого себе ж рятую. Роблю добро, наважуючись на зло... але не певний, чи це зло... От коли ближнього свого – то це точно зло...

Ну... Треба починати... ну...

Левко сідає у звичну йогівську позу, склавши ноги перед собою навхрест... поза напівлотоса... Права зверху... Як легко перехрещуються ноги... схудав... Та й литки тої...

Розімнути... розімнути... Оцим поясом треба перев'язати вище коліна... аби кров стримати... Отак ось... Вузол! але ж і тяжко – млось проймає...

Заспокоїтись... спокій... Мені треба спокій... Крове, не течі до ноги, не течі... Бач, кажу не течі, а сам наготував мисочку... Ось тут її треба підставити... Тепер ніж... гострий, ніж... ніжний... Дезинфекція? ДЕ? – ні спирту, ні одеколону...

Слина. Тільки слина... Нема, пересохло у горлі... В роті... Треба слини... Як... отой пив кров свинячу! Випив і сказав: А-а-а!!! Яка смакота!

Від цього спогаду у роті виступила слина... облизати ніж... лезо... На пальці поплювати... Ну... стиснути м'язи литки...

Ніж третяся об шкіру – а не ріже... Чом?., я ж так довго гострив... нема сили... спочину... Ну...

Отче наш, іже еси... ну!

А-а! Є... млюсть пойняла, туман закрив очі...

О, кров... значить... уже... Вздовж литки з різі проступає-сочиться кров. Не боли... не боли!

Тепер від країв тої різі зробити донизу... два... тільки шкіру... шкіру, щоб завернути...

Душа стислася... зуби скреготять... Я ж ніколи ще такого не робив... скальпеля б... Є...

зачервонилися два надрізи донизу.

Минув туман... тепер задерти шкіру... нігтем за середину, з ножем підрізати... так... підрізаю... віддираю...

Ціла пластинка шкіри знісла донизу... Ось він м'яз... М'ясо... Тепер піддіти пальцями...

відслоїти... та що це?... Ножем? Ножем!

А-а-а... крові більше... капає до мисочки... Запхав пальця... відтягнув... Тепер ножем

перетяти... Отак... Туман... туман... перечекати...

А зараз відтягти цей шмат м'яса і різати... ну... ну... вислизає... нігтями тримати... О, які нігті...

Ану його... Оце грамів двісті буде... Та досить... на завтра ще лишити... Яке завтра? Через три

дні.. Ну! Ріжу!!!

З кров'ю до мисочки падає кусень...

Левко спертий спиною на стіну... непритомніє...

Щось треба мені зробити... що? А, перев'язати... завернути шкіру... закрити рану... шматину із

сорочки білу... запахти до ямки... а цею – перев'язую... обмотати... затиснути... О, Боже мій!

Не те... кинути до каструльки – ось що треба... Взяти отак мисочку... донести до каструльки...

тяжка! вода кипить... перехилити... Бовтнуло... на лице краплі обпекли...

Рука безсило падає з мискою...

Давай ще в'язати... затиснути... Лягти... повернутися... ноги випростати... забути...

відключитися...

...Свідомість повертається помалу... запах... новий запах... м'яса... то оце так воно пахне... аж

різонуло у нутрі... Чи давно кипить?

Чи не пора? Підняти голову... пов'язка червона... це мій колір, моя барва... "Он ведь с нашим

знаменем цвета одного..." Скільки крові пропало... можна ж було випити... як отой

кровопивець...

Отче наш, прости мене... Не за гріх мій, не за гріх... Прости, що я Тебе поставив у безвихідь...

думати, чи гріх Левко зробив, чи не гріх... бо ж Ти такого гріха, мабуть, не знаєш... Я не

винен. Господи, прости... Я ж рятую себе для Тебе! Виживу – робитиму добро, тільки добро...

Та й зараз я роблю добро, бо їм не ближнього свого...

Червоне небо... Боже, це Ти? Які очі печальні у Тебе... Чи Ти справді плачеш? За мною? Наді

мною? Я ж не ближнього свого... Я люблю ближнього свого... але не настільки, щоб їсти

його... Дві сльозинки з очей Твоїх, Господи, летять до мене... а ні, то не сльозини, то кров

Твоя. Господи... Ти говорив апостолам на Таємній вечері: "...пийте, це кров моя". Це кров

Твоя на губах у мене... ні, горять губи... де кварта? Зачерпнути юшки, випити.

Левко сідає, зачерпую квартою з каструльки юшки, але обпікається... гарячково студить,

сьорбає, студить, сьорбає, ковтає... Ковток варева іде донизу по малу, як ніби намацує собі

дорогу. Забуту дорогу до шлунку... Допив... упав знову... Ось зараз накинуться соки мої на те

вариво, вгризуться у нього і роздеруть, розшматують його на атоми... понесуть по тілу... кров

мою... Твою, Господи... "ПИЙТЕ З НЕЇ ВСІ, БО ЦЕ КРОВ МОЯ НОВОГО ЗАПОВІТУ, ЩО

ЗА БАГАТЬОХ ПРОЛИВАЄТЬСЯ НА ВІДПУЩЕННЯ ГРІХІВ... Чиїх, о, Господи?!

І тут Левкові стало соромно... Чому я так радію? ЧИ Ж НЕ БІЛЬШЕ ВІД ЇЖІ ЖИТТЯ. А ВІД

ОДЯГУ ТІЛО? (Матв. 6, 25). А я що роблю...

Душа Левкова ридала, а рука тяглася до кварти, до миски, бо кишки не просто грали марш, а

ревіли, вимагаючи їжі, їжі, ЇЖІ!

Непритомність відкинула його худеньке тіло на ліжку...

Одна сльоза із очей Божих упала на лице Левка і опритомнила його. Він побачив зовсім

близько Христа. Христос над тілом його стояв і говорив:

– Хто руку свою вмочить у миску зо мною...

Левко потягся рукою до каструлі і не зміг дотягнутися...

Тоді Христос витяг паруючу плоть його з окропу і ніби й не була вона гарячуца, поламав її

навпіл і поблагословив, і давав Левкові, і говорив:

ПРИЙМИ, СПОЖИВАЙ – ЦЕ ТІЛО МОЄ...

СТАТИСТИКА ГОЛОДОМОРУ

1990 року видавництво політичної літератури України видало книжку "Голод 1932-1933 років на Україні очима істориків, мовою документів". Книга ця унікальна: в ній уперше оприлюднені документи (усього 2481, розсекречені наприкінці 1989 року).

Як відомо, ще уряд УРСР визнав, що голод був штучним, тому остання перешкода для правдивих публікацій була знесена. Фонди Центрального управління народногосподарського обліку при Держплані СРСР, як виявилось, зберігали відомості вибухової сили. Працівники статистичного відомства змушені були вести подвійний облік населення: фактичний – для внутрішнього користування, і фальсифікований – для публікацій.

Отже, у 60-у річницю голодомору, вчиненого за велінням Політбюро партії більшовиків, треба ознайомити читачів із більш-менш справжньою статистикою.

Чому більш-менш? Тому, що під час голодомору, особливо із січня до липня 1933 року життя у селах було дезорганізоване. Вимирали цілі села – чи ж до ведення книг обліку було? Та ще ж існувала негласна вимога не вказувати причину смерті – голод, натомість писали "старість", "слабкість", "ліг відпочивати й помер".

До того ж уже у перші місяці 1933 року всюди були заповнені до кінця книги обліку смертей. Надалі записи роблено – добре, якщо в зошитах, а то й просто на клаптиках паперу. Навіть, коли видано було нові книги обліку смертей, ніхто не перевіряв правильності перенесення у них раніше зроблених записів.

А то й просто не реєстрували!

1934 року у березні працівники Центрального статистичного управління обстежили на місцях райони, найбільш уражені голодом, аби перевірити точність реєстрації. Підозри підтвердилися. Ось лише два приклади.

На території Вільнянської сільради (Київщина) не зареєстрували 50 невідомих мертвих тіл.

У Київському моргу за 1933 рік прийняли 9472 підібраних на вулиці небіжчики і 5481 з них "не зареєстрували (згідно з директивами і вказівками прокуратури, усними чи письмовими) – так написав у довідці судово-медичний експерт.

Але все одно, хоч цифри у розсекречених документах і неточні, себто зменшені, та вони вражають. Ось зведені дані про народжуваність і смертність у ті роки на всій Україні:

Роки	Зареєстровано народжень (у тис. осіб)	Зареєстровано смертей (у тис. осіб)	Природний приріст (у тис. осіб)
1927	1184,4	522,6	661,8
1928	1139,3	495,7	643,6
1929	1081,0	538,7	542,3
1930	1023,0	538,1	484,9
1931	975,3	514,7	460,6
1932	782,0	668,2	113,8
1933	470,7	1850,3	-1379,6
1934	571,6	483,4	88,2
1935	759,1	341,9	417,2
1936	895,0	361,3	533,7

Як бачите, кількість народжень у 1927-1930 роки переходила за мільйон – це ще нічим і ніким не стримувана, це та, внаслідок якої у родинях було по 10-15 дітей, як і до революції. Але помітно, як вона падає і падає.

І треба було у 1933 впасти до мінімуму, щоб знову могли збільшуватись.

А тепер познайомтесь із даними ЗАГСів у сільській місцевості по місяцях за 1932 і 1933 роки (названа книга, стор. 74).

Місяці	1932 рік		1933 рік	
	Народились	Померли	Народились	Померли
Січень	73994	31697	36725	43901
Лютий	62663	35404	27712	60632
Березень	60416	43100	25401	135767
Квітень	25310	46617	23663	174202
Травень	51419	50401	25822	253155
Червень	46566	55293	28687	361195
Липень	55327	52818	30809	278789
Серпень	51456	47939	38075	103319
Вересень	47121	43265	34764	65649
Жовтень	45732	47083	33383	42820
Листопад	37603	38716	27607	28167
Грудень	30408	34801	21725	34421
За рік	615015	527134	354373	1582017

Як бачимо, народжуваність від найвищої у січні 1932 року поступово зменшилась до найнижчої у грудні. Смертність перевищувала народження лише за чотири місяці: червень, жовтень, листопад, грудень.

Зате 1933 рік показав себе справжнім голодомором: кожного місяця помирало більше, ніж народжувалося.

Не менш страшною була і деморалізація нашого народу. Саме тоді навчилися красти, брехати чи й просто тримати язик за зубами. Страх заповнив людські душі і часто до кінця • життя їхнього не міг вивіритися, передавався дітям. Цим пояснюється менша політична активність мешканців Східної України порівняно з Західною за останні роки і більша їх піддатливість тиску керівного про шарку. Досі дехто боїться розповідати про голод.

О. РІЗНИКІВ.

Використана література

1. 33-й: ГОЛОД. Народна книга меморіал / Підготовлена Лідією Коваленко і Володимиром Маняком. – К.: Радянський письменник, 1991.
2. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990.
3. Кульчицький Станіслав. 1933: трагедія голоду // Товариство «Знання», серія 1. «Теорія і практика КПРС. Історія». – К., 1989. – № 6.
4. Міщенко Олександр. Безкровна війна. Розповіді про голод 1933 року, записані в селах Козельщинського району на Полтавщині. – К.: Тов. «Знання», 1990.
5. Воронов І. О., Пилявець Ю. Г. Голод 1946–1947 р. – Серія 1. «Час і суспільство». – К.: Тов. «Знання», 1991. – № 1.
6. Колективізація і голод на Україні 1929-1933 // Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1992.
7. Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993.
8. Воля Олесь. МОР. Книга буття України. – Канада-Україна: Вид. Християнського видавництва «Дорога правди», 1993.
9. Голоси із 33-го. Голодомор на Кіровоградщині / Підготував Василь Бондар.

- Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 1993.
10. Голод 1921-1923 років на Україні. – К.: Наукова думка, 1993.
11. Старів Семен. Страта голодом. – К.: Просвіта, 2002.
12. Голод на Поділлі / Редактор-упорядник Віталій Мацько. – Кам'янець-Подільський, 1993.

Довідкове видання

ІДЛО 33-го

Словник голодомору

Зібрав і упорядкував Олекса Різників

Зав. редакцією Т. М. Забанова Редактор-коректор В. В. Федоренко Технічні редактори: Р. М. Кучинська, О. М. Петренко

Здано у виробництво 01.09.2003. Підписано до друку 15.09.2003. Формат 60x84/16.

Папір друкарський. Гарнітура Times. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,76.

Тираж 1500 прим. Зам. № 169.

Видавництво «Юридична література»

(Свідоцтво ДК № 1374 від 28.05.2003 р.)

65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2

Тел.: (048) 777-48-79

ББК 63.3(4Ук)615я2

УДК 94(477)“1932/33”(035)